

A magyar magánhangzók történetéhez.

(Még egyszer az Árpádok korabeli rövid magánhangzók kérdéséről.)

— Első közlemény. —

Két ízben szólaltattuk meg a régi elfakult pergamenek néma betűit. Először SIMONYI ZSIGMOND 1879-ben, másodszer e sorok írója 1895-ben. SIMONYI «A régi nyelvelékek olvasásáról» című értekezésében (Nyr. VIII. 481) azt mondta ki: «Az árpád-kori nyelvelékeknek pontos megfigyelése és összevetése arra a meggyőződésre juttat bennünket, hogy majdnem általános volt a rövid magánhangzóknak a mainál egy fokkal zártabb kiejtése». Tíz évvel utóbb pedig «A magyar nyelv» című munkájának első kiadásában (I. 152) azt mondta: «... a XI. s XII. században, s nagyrészt még a XIII.-ban is, a rövid magánhangzók kiejtése a mainál zártabb volt. Jelesen azt látjuk, hogy a mai *a* ebben a korban *o* volt, az *o* *u* volt, az *ë* *i* volt». Ennek ellenében én «Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?» című értekezésemben azt iparkodtam bizonyítani, hogy «a magyar hangtannak azon sarkalatos tétele, a mely szerint az Árpádok korában a rövid magánhangzók kiejtése a mainál egy fokkal zártabb volt, teljesen tarthatatlan» (Nyr. XXIV. 205).

SIMONYI elmélete*) ellen a fönnemlített időpontig a nyil-

*) Voltaképpen RIEDL SZENDE volt az első, a ki az $o > a$, $u > o$, $ü > ö$ és $i > ë$ hangfejlődést tanította s a rokon nyelvek adataival meg a szláv jövevényszavakkal támogatta (1859-ben megjelent «Magyar hangtan»-ában 104—106), de tüzetesen SIMONYI bizonyította először.

vánosság előtt egyetlen hang sem emelkedett. Az enyémnek volt része támogatásban is, támadásban is (l. «Középkori nyelvemlékeink olvasása» cz. értekezésemet: NyK. XXVII.), de a harca zaj hamar elcsitult, és a nyelvészek közvéleménye az Árpádok korabeli rövid magánhangzók kérdését másodszer is beiktatta az eldöntött kérdések közé.

Hogy én ezzel az immár két ízben is eldöntöttnek tartott kérdéssel most újra foglalkozom, annak külső és belső okai vannak. A külső okok közé tartozik az, hogy idő közben megjelent a Magyar Oklevél-Szótár, a mely nem is tudom hány-szorta több adatot tárt elénk, mint a mennyit annak idejében ismerhettem. Mikor elkészült, éppen érkezésem volt arra, hogy az új adatok nagy sokaságával ellenőrizni próbáljam azt, a mit sokkal kevesebb adat alapján megállapítottam. A közepe tájáig haladtam, mikor ebből az igyekezetemből több esztendőre kiköszentettek más tudományos foglalatosságaim, úgyhogy a munkát csak a mult évben folytathattam. A másik külső ok az volt, hogy a mi eleinknek Velenceze-vidéki olasz írástanítóit, a kikre egyrészt támaszkodtam, kérlelhetetlenül elsöpörték MELICHnek meggyőző érvei (Szláv jövevényszavaink. I₂. 11—65, stb.). Harmadik okul azoknak az eredményeknek egy része szolgált, a melyekre MELICH a szláv és Gombocz a török jövevényszavak vizsgálata közben jutott. Az ő nyomozásaik olyan tanúkat is állítottak elő, a kik az én föltevéseim ellen vallottak. Ezek voltak a külső okok. Belső pedig kettő volt: vizsgálódásaim közben észrevettem, hogy az én erősségeim egyike nem egészen olyan, a milyennek azelőtt láttam, másrészt meg egy homályos dologra előbbi álláspontomból semmikép sem sikerült világot derítenem.

Ezek az okok készítettek arra, hogy az érdekes kérdést még egyszer apróra megvizsgáljam és korábbi következtetéseimet teljesen elfogulatlanul szigorú bírálatnak vessem alája. Ennek a «pörújításnak» vagy inkább önnönmagammal való pörbeszállásnak az eredménye itt következik.

I.

Hogy a mai rövid magánhangzók között vannak olyanok, a melyek helyett az Árpádok korában (és még később is) zártabbakat ejtettek, azt én sohasem vontam kétségbe, sőt határozottan el is ismertem (vö. Nyr. XXIV. 197, 205; NyK. XXVII. 244, 372). De a nyiltabbá válás eseteinek mennyiségére nézve homlokegyenest ellenkezett az én fölfogásom a korábbival (vö. NyK. XXVII. 378).

Itt most egyelőre beérem annak a megállapításával, hogy a nyiltabbá-válás nem volt általános. Jó csomó olyan szót találunk, a melynek egyik-másik vagy mindenik rövid magánhangzója az Árpádok kora után nem vált nyiltabbá. Példáim nagyjából olyanok, a melyek ki vannak mutatva a XI—XIII. századból, kisebb részben pedig olyanok, a melyekről eredetük-nél vagy elterjedésük-nél fogva föl kell tennünk, hogy megvoltak abban a korban, mégpedig ilyen meg ilyen hangalakban. S mikor azt mondom az illető magánhangzóról, hogy nem vált nyiltabbá, ezt úgy értem, hogy vagy egyáltalában nem, vagy legalább a magyar nyelvterület legnagyobb részén nem történt meg a változás. (A nyelvjárási változatokat meg is említem.)

Íme az én példáim:*)

o: *árbo*c (*arboz ffa*, *arboz fa*, *arboz fa* NySz.) < középk. lat. *arbo*s (MNyv. II. 308) | *Áron*: *aaronmortuaya* 1266 | *Batonya* hn.: *Batona* szn. 1111, *Bathona* szn. 1113 (M₂. 101) | *Bodajk* hn.: *Bodoctu* ANON. cap. 50., *Bodoht* 1201, *Bodoct* 1230 (*Bodayth* 1476, 1487, *Badayth* 1498) (Cs. III. 320) | *Boglár* hn.: *Boclar* 1193, 1211 (*Baklar* 1355 k. Cs. III. 317) | *Bogya* hn.: *Bogha* 1268 (Cs. III. 496) | *bolt* < ol. **bolta* (< *volta*) (MELICH: MNyv.

*) Rövidítések: Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. — G. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. — M₁. M₂. = MELICH JÁNOS, Szláv jövevényszavaink. I. k. 1. és 2. r. — Azok az adatok, a melyek mellett forrás nincs megnevezve, SZAMOTA-ZOLNAI Magyar Oklevél-Szótárából valók.

A következő keltezésekre nézve: 1086/XIII. sz., 1092/1131 k., 1093/XIII. sz. el., 1095/XII.—XIII. sz., 1135/XIII. sz. köz., 1171/1234 k. vö. ERDÉLYI LÁSZLÓ, A tihanyi apátság kritikus okl. 10. l. és NyK. XXXIV. 389. l. jegyzet.

VI. 116) | *bor* (*bar* Moldva MTsz.) < tör. **bor* (G. 49, 147) | *Borcsány* hn.: *Borscan* 1113 (M₂. 23) | *Borsod*: *Borsod* ANON. cap. 18. 31. | *Borzsova* hn.: *Borsoa* ANON. cap. 14 (vö. HFK. 412) | *borz* < tör. **bors* (G. 52, 147) | *boszankodik*, *boszant*, *boszú* < tör. **bos-*, **bosan-* (G. 52, 147, MNy. VIII. 492) | *Bot* puszta: villa *Bot* 1280 (Cs. III. 320) | *Csopak* hn.: *Chopok* 1277, *Sopok* 1093/XIII. sz. el. (Cs. III. 44) | ? *csoport* (*czaport* Görcs: Máty.: NySz., *czuport* MA. PP.: NySz.; *csopor*, *csupor*, *csuport* MTsz.) < tör. **čopor* (G. 61, 147; vö. MÉSZÖLY: Nyr. XLI. 135) | *Doboka* hn.: *Dobuca* szn. ANON. cap. 11, *Doboka*, *Dobokawarfolua* (kétszer) 1279 (a *falu* czímszó alatt) | *Dobrony* hn.: *Dobron* szn. 1086/XIII. sz. (< cseh *Dobron*, M₂. 111) | *gyom* (*gyam* Lipp: PKert.: NySz.; Győr m., Csallóköz MTsz.) < tör. **žom* (G. 80, 147) | *holt-*: *choltat* HB., *HoltWag* 1211, *Holtwag* 1214, *HoltWat* 1223, *Holthwag* 1252 (kétszer), *Holthwag*, *Holthzaua* 1275 | *Ipoly* (*Ipolyd'fa*. Sz. P. Somogy Vben. KRESZN.): *Ipolt* 1141—61 (M₂. 172) | *iskola* < lat. *schola* | *Jeromos*: *Jheronimi* 1152, *Ieronimi Vita* S. Ger. 7. (M₂. 177) | *kántor* < lat. *cantor* | *kocsány* < tör. **kočan* v. szl. *kočan* (G. 97, 147; vö. 182, 227) | *Konkoly* puszta: *Concol* 1247 k. (Cs. III. 504) | *kopó** < tör. **kopaγ* (G. 98, 147) | *koporsó* (*kaparsó* Székelyfd. MTsz.) < tör. **kopurcaγ* (G. 98, 147) | *korona* (XIV. sz.: *coronaia*, *co'ron'aita* KT.) < lat. *corona* | *Koronzó* hn. 1267; a XV. sz.-ban is *o*-val: *Koromzo* 1432, 1482, *Koromzo* 1447, *Koromzow* 1480 (Cs. III. 436) | *kos* < tör. **koč* (G. 100, 147) | *kovács*: *ccach* hn. 1193 (kétszer); *koachi* hn. 1254, *Koachy* hn. 1274 < szl. *kočač* | *Kozma*: *Cosma*, *Cozma* szn. 1211 (NyK. XXXIV. 404), *Cozma* 1240 k. < szl. *Kozma* (másképp M₂. 184) | *Mocs* hn.: *Moch* 1208, 1260, 1293 (Cs. III. 508) | *Mohács*: *Mohach* 1093/XIII. sz. el. (Cs. II. 463) | *moly* < szl. *molъ* (M₁. 141; Asbóth, Szláv jövevényszavaink. I. 81) | *monostor*: *Paradanmonustura* 1256 < ? szlov. **monošter* (vö. szlov. *Monošter* = Szentgothárd); vö. óbolg. *monostyrъ*, *monastyrъ*; lat. *monasterium* (M₂. 335) | *mordály* (NySz. MTsz.): *Mordal* szn., *Mordar* szn. 1211 < kfn. *morder*, *mordare* (LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsn. u. Lehnw. 183) | *morotva* (MTsz.; *marotva* MA.: NySz.): *Mortua* 1113, 1211, 1255/62, *mortua* 1256, *aaronmortuaya*

*) Kérdés, hogy az OklSz. következő adatai: *Copou*, *Chopou* 1237, *Copo* 1240 k., *Kopou* 1293, 1293 k. a *kopó* vagy a *kapó*, ill. részben a *csapó* szóval azonosak-e. A *Kopou*-nak *kapó*-val való azonosítása mellett szólni talán az, hogy *Kapou*-nak is van írva az 1293 k. kelt oklevélben (ámbar a *Kapou* alak *Kopou*-ból [= 'kopó'] fejlődött is lehet), és talán még inkább az, hogy mellette ilyen nevek vannak említve: *Leseu*, *Nuzou*, *Nuzo* és *Lukeu*.

1266, *Morothwa* 1274 | *Morva* folyó: *Moroa* ANON. cap. 37. 57., *Moroua* cap. 35 | *ocsú* < tör. **oçar* (G. 108, 147; vö. 182) | *Monos-Okor* és *Okorág* hn.: *Okur* 1183, 1257, 1274 (Cs. II. 512) | *olaj* < szl. *olej* | *olló* < tör. **oçlar* (G. 109, 147) | *oltár* (*altar* Born: *Eváng.*: *NySz.*): *oltarū* *GyulGl.*;*) vö. *Oltárcz* hn.: *Oltarch*, *Oltharch* 1239, *Oltaruch* 1290 k. (Cs. III. 87) < szl. *oltarъ* (M₂. 349) | *oltvány*: *Oltuan* (pomus) 1299, *Oltwan* (pomus) 1299/1300 | *orgona* < lat. *organa* (M₂. 352) | *orr*: *Orrh* 1269, *Or* 1297, *Orrothlonheda* 1272-90 | *Orsova* hn.: *Ursoua* ANON. cap. 44. | *Osl* hn.: *Osl* 1230 (Cs. III. 622) | *Óstoros* hn.: *ystoros* (fluvius) ANON. cap. 32. (= a mai ostorosi patak, HFK. 428) | *ostya* < szl. **oštja* (vö. ó-horv. *oštija*) < vulg. lat. *ostija*, *ostja* (M₂. 355) | *Pákozd* hn.: *Pacoztu* (mons) ANON. cap. 48. | *Paloznak* hn.: *Poloznic* 1079-80, *Poloznik*, *πολόσνικ* 1109, *Ploznic* 1086/XIII. sz. (M₂. 122, 246) | *palc* < szl. *polica* (MELICH: MNyv. VI. 67) | *Pomogy* hn.: *Pomog* 1271 (Cs. III. 624) | *ponyva* (vö. *Ponycád* hn.: *panawuadi* 1095/XIII. sz. *NyK.* XXV. 147, MNyv. VI. 153; *pányó* Pozsony m. *Olgya* MTsz.; *pányóka*, *ponyóka* MTsz.) < szl. *ponjáva* (MELICH: MNyv. VI. 68) | *Poroszló* hn.: *purozlou* ANON. cap. 32.; *Prozlaw* 1253 (*NyK.* XXXIV. 140) < szl. *Prislav*, *Proslav* szn. (MELICH: *Nyr.* XXXIII. 325) | *Porva* hn.: *Porowa* 1260 (Cs. III. 248) | *posztó* < szl. *postav* | *prépost*: *Prepostfelde* 1297 < szl. *prepošt* (vö. M₂. 386) | *processzió* (népiesen: *prošecció*, *prošekció*) < lat. *processio* | *Rogoz* hn.: vö. bolg. *rogoz* 'mezei lilium' (M₁. 5) | *Sámson*: vö. *Samson* (Pray-kód. évj.), *Samsonis* 1177 < lat. *Samson* (M₂. 204) | *Simon*: *Simon*, *Symon* 1109, 1111, 1113, 1141-61, 1086/XIII. sz., 1135 XIII. sz. köz. (M₂. 205) | *sors* < lat. *sors* | *Szoboszló*: *Sobozlou* 1209 (WENZEL XI. 103), *Sobuslo* szn. (uo. 220) < szl. *Sobieslav* szn. (M₁. 4) | *toklyó* < tör. **toklyr* (G. 130, 147) | *Tolna*: *Tolna* 1266 (Cs. III. 412) | *topoly*: *topul* (arbor) 1289 | *tor* < tör. **tor* (G. 130, 147) | *zoltár* < szl. *žoltarъ* (M₂. 418).

u: *Bucsa* hn. < bolg. *буча* (M₁. 5) | *Buda*: *budensem* 1186 (M₂. 152), *Buduvar* ANON. cap. 1., *Budensi* 1269 (a *plébánia* czímszó alatt), *Oubudam* 1282 k. | *csuka* < bolg. *štuka*, szb.-horv. *ščuka*, szlov. *ščuka* stb. (MNyv. VI. 398) | *Duna*: *εις τὸν δούναβιν* 1109, *Dunazorma* 1229 < szl. *Dunav*, *Dunaj* (MELICH: MNyv. II. 104) | *Dusnak* hn.: *Dusnok*, *Dusnuk* 1256, *Dusnuk* 1271, 1290 (Cs. III. 48) < szl. *dušnik* (M₂. 244) | *Futak* hn.: *Futogk* 1250,

*) Reméllem, senki sem ütközik meg azon, hogy az Árpádok korát nem zárom le éppen a XIV. század első évével, hanem még a *GyulGl.*-ből vett adatokat is az Árpád-koriakhoz csatolom.

Futog 1270 (Cs. II. 137) | *Gug* puszta: *Gug* 1217, 1238, 1245 (Cs. III. 500) | *Gyula*: *Jula* szn. 1134, *Gula* szn. 1095/XII.—XIII. sz. (M₂. 47, 48) | *hazug*: *Chozug* 1095/XII.—XIII. sz., *Hozug* 1211 (kétszer), 1240 k. | *hurok* (*urok* NySz. MTsz.) < tör. **uruk* (G. 84, 148) | *kurta*: *Qurta* szn. 1171/1234 k. < lat. *curta* (M₂. 188) | *kurva* < szl. *kurva* | *Kustán* (Felső-K. helység és Alsó-K. puszta): *Kustan* 1275 (Cs. III. 75) | *kút* ~ *kutat*: *ohut cutarea*, *mortis uasara kuta rea* 1055, *vruta* 1184 stb. < tör. **kudu* (G. 107, 148) | *kutya* (vö. BUDENZ, MUSz. 52, NyK. XXII. 410; MUNKÁCSI: NyK. XXIII. 343, ÁKE. I. 430) | *ludas*: *Ludos* 1211, 1251/81, 1252 | *lyuk(as)*: *Myhaluka* 1243, *livkeurim* 1269, *lukaskwy* 1297 | *Lukafalu* (Magyar-L. helység és Német-L. puszta): *Luca* 1234—70 (Cs. II. 626); vö. *Luca* (*episcopus*) 1157, 1162, 1171/1234 k. < ol. *Luca* v. szl. *Luka* (M₂. 191) | *Lukács*: *Lucas* 1211 < lat. *Lucas* v. szl. *Lukač* (M₂. 191) | *Mátyus*: *Matus* 1181 (vö. *Matheus* 1111, *Matheus*, *Mateus* 1141—61, *Matheus* 1181 (M₂. 195) | *Munkács*: *Muncas* ANON. cap. 12. | *munkás*: *muncas* HB. | *muszti* erdő: *Musch* 1261 (Cs. II. 630) | *muzsika* (*mozsika* Székelyfd., *Moldva* MTsz.) < lat. *musica* | *nyugalom*: *nugulm*- HB., *Nugulm* 1221 (kétszer), *nugolm* 1293 | *Nyulas* hn.: *Nulos* 1221, 1270 (Cs. III. 684) | Alsó-, Közép- és Felső-*Pula*: *Pula maior et minor* 1225 (Cs. III. 625) | *purgatórium* (*porgatoriom* Nagysz.-k. 330, PESTHY Nomencl.) < lat. *purgatorium* | *puszta* (*posztiit*, *posztul*, -ül Székelyfd. MTsz.) < szl. *pusta*, *pusto* (a szóvégi magánhangzóra nézve vö. ASBÓTH, A szláv szók a magyar nyelvben 33. l.) | *regula* < lat. *regula* | *ruha* (*Rohakath* RMNy. III₂. 61; *rova* Hétfalu MTsz.) < szl. *ruho* | *Sámuel*: *Samuhel* rex (Aba Sámuel pénzein: M₂. 204) | *suba*: *Suba* 1290 | *Sugatag* hn.: *Sugatagtou*, *Sugatagwelg* 1300 k. | *Suran* hn. 1138 (vö. *Suran* 1495; ma nincs meg) (Cs. III. 449) | *szurdok* (*sordék*, *sordik* Zala m. MTsz.): *Zurduk* (via) 1275, *Zurduk* 1278, *Zurduc* (vallis) 1297 | ? *szurkos*: *surkuscher* 1075/1217 | *tulok*, vö. ? csag. *turuk* (G. 132, 149) | *Ug* puszta: *Ugh* 1288 (Cs. III. 257) | *ugar* < szl. *ugar* | *Ugoesa*: *Vgosam* ANON. cap. 14. | *Ukk* hn.: *Vck*, *Vk* 1268, *Vg* 1279 k. (Cs. III. 120) | *Ung*, *Ungvár*: *Hungu*, *Hunguar* ANON. cap. 2., *Hung* cap. 12. 13. | *Ung* puszta: *Vng* 1251 (Cs. III. 129) | *úr* ~ *urat*: *wrome*, *wromchuz*, *wrot* HB. | *út* ~ *utat*: *qupisuta* 1095/XII—XIII. sz., *utot* HB., *Varutha* 1269 stb. | *Zsuzsánna*: *Susanna* 1211 (NyK. XXXIV. 413).

ü: *Esküllő* hn.: *Esculeu* ANON. cap. 27 (kétszer) | *Füred* hn.: *Fured* 1211 (NyK. XXXIV. 397), *fyured* 1272, *Fyured* 1298 | *füzes*: *Fwzes* 1240, *fuzes* (piscina) 1268, *Fuzespatak* 1293 NySz., *Fyuzes* hn. 1297 (vö. *aqua fuzeg* 1193, *uilla Fuzegy* 1211) | *Kürt* hn.: *Kurtu* 1138 (MNyv. VI. 152).

i: 1. magashangú szavakban: *csipke*: *Chypke* 1264, 1270/80, 1284, 1291 | *Csitény* hn.: *τσίτοου* 1109 (NyK. XXXIV. 133) | *dinnye*: *dinna* hn. 1095/XII.—XIII. sz., 1093/XIII. sz. el., *Dinna* hn. 1223, *Digna* hn. 1240 k. | *hideg*: *Hydegwelg* 1276, *Hydegwed* 1281, *Hydegkuth* 1296 | *idegen*: *Idegen* 1295 | *ige*: *igen* GyulGl. | *Igrice* hn.: *Igricy* 1256, 1271, *Igrichy* 1273, 1292 (Cs. III. 63; OklSz.) | *iker*: *ikirbueur* 1095/XII.—XIII. sz., *Ykvtou* 1214, *Ikurtoy* 1223, *Ycur* ozov 1236/39, *ykerheeg* 1249, *Ikurwar* 1256/73, 1263, *Ykurku* 1262, *Ikerweyz* 1284 | *int*: *intetvinec* HB. | *isten*: *isten* HB. | *ki*: *ki*, *kic*, *kinec* HB. | *kis*: *Kysfolud* 1229, *Kysnegued* 1252, *Kysfolu* 1268, *kyserdew* 1274, *Kysfolud* 1277, *Kyssumlyod* 1279, *Kiskued* 1295, *Kysdunad* 1297, *Kysered* 1297 | *liget*: *ligoth* [így] 1206, *liget* 1208, *ligetk* [így] 1261, *lyget* 1275, *liget* 1279, *Ligeth* 1292 | *mi*: *mic* HB. | *mise* (*messeznek* Helt: Krón.: NySz.) < szl. *miša* | *pince*: *Pynche* 1255/81 | *sziget* (*zègèt* Bécsi-k. 72; *szèged*, *szèget*, *szègegyibe*, *szòget*, *szüiget* Hont m., *Esztergom*, *Dráva* mell., *Csongrád* m., *Háromszék* m. MTsz.): *ziget* 1055, *Scigetfey* 1109, *Sciget* 1186, *Mogorisciget*, *Besneusciget*, *Nassciget* 1225 stb. | *tisztes*: *tistes* GyulGl. | *vidék*: *Wydekwelge* 1291 | *vize*, *vizes*: *Wespremwyze* 1217, *Wigne Wise* 1225, *Gulnuchuize* 1291; *Wyzeshomorou* 1247, *Wyzesteluc* 1258, *Vyzesberek* 1280.

2. mélyhangú szavakban: *bicsak* < tör. **byčak* (G. 45, 150) | *Bihar*: *Bichar* 1111, *Bihor* 1193, *Byhor* ANON. cap. 19. 20. stb. (NyK. XXXIV. 137) | *bika*: *biquakut* 1193 | *cikány* < tör. **syčkan* (G. 66, 150) | *Csicsó* hn.: *sysou* 1172 (M₂. 20) | *Csitár* 1113 (M₂. 20) | *dió*: *Gyofa* 1264, *Marcelneygyaya* 1288 | *dészno* (*gesnov* 1266/97, *Gesnosor* 1336; *gyeszno* Palóctság, *désznu* Vas m., *desznyu* Baranya m., *desztó* Bereg m., *désztu* Vas m. MTsz.): *gisnav* 1055 | *Gizella*: *Gislam* HARTV. V. s. Steph. cap. 10. < ném. *Gisila*, *Gisela* (M₂. 141) | *-hida* (*Orrothlonheda* 1272/90): *Barlabashyda* 1246, *Bokonhyda* 1257, *Zemdyhyda* 1293, *Budahida* 1294 | *himnus* < lat. *hymnus* | *hitvány*: *Hyduand*, *Hytuand* szn. 1211, *Hithwand* 1212, *Hituand* szn. 1171/1234 k. | *hivatal*: *Hiuotol* szn. 1211, 1218, *Hyuotol* szn. 1237 | *iga* < szl. *igo* | *ildomos* < tör. **yldam* (G. 87, 150) | *imád*: *Wimagguc*, *vimaguc*, *uimagguc*, *uimaggonoc*, *uimagguc* (kijavitva: *omuc*), *uimadsaguc* HB. | *Ipoly*: *Ypul* ANON. cap. 33. 34. | *iszap* < szl. **iszp* (MELICH: MNyv. VI. 401) | *Iván*, *Ivánka*: *Jwan* 1221, *Juan* 1237, *Iuan* 1135/XIII. sz. köz., *Scent Juan* 1259, *Iwan* 1279, *Iuan* 1290, *Iwan* 1293 k., *Juan* 1299; *Iwanka* 1263, 1296, 1298 (vö. még M₂. 113) | *király* (< *kèrdly*, *kèral*, vö. HORGER: Nyr. XXXVI. 410; ASBÓTH: uo. 467; MELICH: MNyv. IV. 24; *Keralpotoka* 1292, *Kerallese* 1322 stb., *keralucnoc* KT.): *Kyralturky* 1229, *Kyralrewy* 1242, *Kyralmezey* 1256 stb. | *Krisztus* < (lat.-)szlov. *Kristuš* (M₂. 185) | *lik*: *ruoos*

licu 1055 | *Liptó*: *Lyptou* 1230/83 (a *falu* címűszó alatt) | *Margita* hn.: *Zenthmargita* 1256, *Margytha* szn. 1285 | *Mária*: *maria* HB., *Maria* 1171/1234 k., *Scenthmaria*zygete 1234 | *miá* (NySz. MTsz.): *mia* HB. | *Mikály*: *Michal* 1210, 1221, *Mihal* 1211, 1229, *Michal* 1135/XIII. sz. köz., *Myhal* 1252, 1278 stb. | *Miklós*: *Miclous* 1211, 1240 k., *Zentmiklos* 1256, *Scentmiclos* 1286 | *Mikó*: *Mico* 1157, 1162, *Micou* 1171 (M₂. 119), *Michou* 1199, *Micou* 1221, *Michou* 1228, *Mycou* 1252 stb. | *Miskolc*: *Miscoucy* ANON. cap. 31. | *Nyitra*: *Nitria* 1111, *Nitra* 1138 (M₂. 121), *Nitra* ANON. cap. 33. 35. | *piac* < ol. *piazza* (MELICH: MNyv. VI. 116) | *Piros* hn.: *Pyros* 1237 (Cs. II. 159) | *sima* < tör. **šyma* (G. 117, 150) | *Simon*: *Simon*, *Symon* 1109, 1111, 1113, 1141—61, 1086/XIII. sz., 1135/XIII. sz. köz. (M₂. 205) | *sirat* (XIV. sz.: *syrotiatu*[e] KT.) | *szil*: *zilu* 1055, *scilcuz* 1225, *Scyl* 1251 55 stb. | *szilva*: *Sciluasfee*, *Sciluas* 1231, *Scilovas*, *Sciloas* 1234 | *szirony* < tör. **syrym* (G. 123, 150) | *szirt* < tör. **syrt* (G. 124, 150) | *szita* < szl. *sito* | *Tihany*: *Tichon* 1055 stb. (M₂. 129) | *tiló* < tör. **tylyr* (G. 129, 144) | *til*-, *tilt*-. *tilutoa*, *tiluvt* HB. | *tinó* < tör. **tynar* (G. 130, 144) | *Tisza* (*Teza* BesztSzj.): *Tiscia* 1083—95 (M₂. 29), *Tyscia*, *Thiscia*, *Thysiam* ANON. cap. 9. 11. 16. | *világ* (*velág*, *vélág*, *vélág*, *vélág* [?], *véloág* Palóczság, Dunántúl, Szlavónia, Alföld, Moldva MTsz.): *vilag* HB., *Vylagus* (mons) 1275, *Wylagusberuk* 1289/91 | *Vilmos* · *Wilmos* 1211 | *virág* (*verág*, *vérág*, *vérág* Palóczság, Csallóköz, Baranya m., Moldva MTsz.): *Vyragus* 1237 | *zsídó*: *Sydou* 1244, 1280 | *Zsitva*: *Sytua*, *Sytuaa* ANON. cap. 35. 37.

Ez korántsem valamennyi adat; van még több is. Teljesre egyáltalában nem törekedtem, még a rendelkezésünkre álló adattárakat sem aknáztam ki teljesen. Szükségtelen volt, mert a fönnebb elsorolt adatok is elegendők annak a bizonyítására, hogy a nyiltabbá-válás nem volt általános. Hiábavaló is lett volna, mert valamennyi adat azokban sincs meg, már pedig a nyiltabbá-válás megtörténtének és elmaradásának számarányát csak valamennyi adat ismerete alapján lehetne megállapítani. Valamennyit ismerni pedig teljes lehetetlenség; nemcsak azért, mert nincs mind följegyezve, hanem azért is, mert nem mindenik adat néz reánk olyan nyilt arczezal, mint a fönnebb felsoroltak, hanem lappanganak közöttük álarczosak is. De erről később. Most vegyük sorra a szóbanforgó hangokat.

II.

Tudvalevő dolog, hogy a mai *á* hang előzőjét az Árpádok korában (kevés kivétellel) kétféleképpen jelölték: részint *a*, részint *o* betűvel. De nem össze-vissza. Vannak olyan mai (vagy az Árpádok kora utáni) *á*-k, a melyeknek rendes jele az Árpádok korában az *a* betű volt, és vannak olyanok, a melyeknek az előzőjét rendszeren az *o* betűvel írták. Lássuk most először amazt.

Ha én az *a*-betűs szavakat minden rend nélkül vagy betűrendben sorolnám föl és aztán azt kérdezném, hogy vajjon minő hangot jelölhetett bennük az *a* betű, aligha kapnék más feleletet, mint azt, hogy az *á* hangot jelölte; hiszen századok óta azt írják az *a* betűvel. És meg kell vallanom, hogy nem tudok olyan argumentumot, a melylyel ezt a véleményt tarthatatlanná lehetne tenni.

De ha az adatokat jól szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy három csoportra oszlanak. (Némelyik két csoportba is tartozik.) — Íme a példák:

1. Adta: *odutta* HB. | Akarattya (puszta): terra *Akarattia* 1109 (Cs. III. 219) | -alja: ? Terem *alia* 1225, *Folwalya* 1284, *Saturalia* 1291 | ártatlansága: *artotlonsaga* GyulGl. | árulatja: *arulatia* GyulGl. | árva: *Arua* szn. 1152, *Arva* szn. 1223, *Arua* szn. 1171/1234 k. | barázdája: *wrdugbarazdaya* 1270 | bocsássa: *bulscassa*, *bulsassa* HB. | fa: *fa* HB., *Feketeufa* 1256, *Holofa* 1256/73, *machkafa* 1286, *scypfa* 1272, *Almafa* 1225, *agasalmafa* 1237, *apathalmafa* 1237, *Almafa* 1252, *almafa* 1256, *Berekenefa* 1252, *bereknefa* 1257, *buzfa* 1257, *Bigfa* 1193, *Bich fa* 1243, *Bykfa* 1252, 1257, *bikfa* 1259, *bykfa* 1299, *Cherfa* 1275, *Cheresnafa* 1256, *ceresnafa*, *cheresnefa* 1257, *Gyofa* 1264, *ebfa* 1297, *egurfa* 1234, *Egurfa*, *Egur fa* 1252, *Egurfa* 1268, *egerfa* 1293, *Egurfa* 1294, 1299, *feneufa* 1251/81, 1269/90, *fenew fa* 1297, *feneufa* 1298, 1299 (kétszer), *fyzfa* 1287, *gertanfa* 1236, *Gurtanfa* 1238, *Gertan fa* 1252, *gertianfa* 1256, *gertanfa* 1257, 1259, *Gertanfa* 1261, *Gurtanfa* 1263, *Gymulchynfa* 1275; *crastfa* 1228 k. (NyK. XXXV. 121), *harastfa* 1263, *Harazthfa* 1299, *Haasfa* 1296; *Hindofa* 1211 (NyK. XXXIV. 397), *iwafa* 1266/74, *Jawrfa* 1299, *Jegeniefa* 1247, *ihorfa* 1236, *Ihorfa* 1251, *Yhorfa* 1252, *yarfa* 1257, *Ihorfa* 1258, *kerezthfa* 1275, *Keurusfa* 1269, *kurtuelfa* 1055, *Curtelfa* 1252, *Kurtuelfa* 1256, *Mogolfa* 1252, *Magyalfa* 1276, *Munuroufa* 1256,

monorofa 1267, *Narpha* 1237, *Narfa* 1256, *Náárfa* 1299, *Nyrfa* 1252, 1256, *nirfa* 1259, *nyrfa* 1269/70, *nirfa* 1272, 1298, *ra-*
katyafa 1249, *Racatyafa* 1252, *Reketyafa* 1255, *zylfa* 1110 k.,
silfa 1211, *seilfa* 1225, *Scylfa* 1251, *Zilfa* 1252 (kétszer), *zylfa*
1252, 1257, *Scylfa* 1284, *Zylfa* 1291, 1299 (kétszer), *Tulgfa*
1251, *tulgfa* 1252, *Tul fa* 1252, *tulfa* 1259, *Tulgfa* 1263, *tulfa*
1267, *tuulgfa* 1268, *tulfa* 1299, *Cuzfa* (o: *tuzfa*) 1226 k., *Tyzfa*
1240, *vgufa*, *ugufa* 1193 | fája: *Wuolcanfaya* 1211, *Pangrach-*
faya 1256 | falva: *forkosfolua* 1222, *Gregorfolua* 1230 (két-
szer); *Scumurfolua* 1251 (Cs. II. 528), *appacchafalua* 1256,
Karachunfolua 1261, *Wasarfolua* 1274, *Charachunfolua*, *Othroch-*
folua 1275, *Derspopfolua* 1275, *Jobagfolua* 1277, 1277/91, *Do-*
bokawarfolua 1279 (kétszer), *Vodosfolua* 1280, *Howkfolua* 1286,
Sutkfolua, *Welchukfolua* 1287; *Borkfolua* 1289 (Cs. II. 471),
Pentekfolua, *Boynukfolua*, *Baanfolua* 1289/91, *Lodomyrfolua*
1296 | fia: *Dedfia* 1236/39 | fogadatja: *fugadatia* GyulGl. |
foka: *Tulgusfoca*, *Tulus focca*, *Harangudfoca* 1211, *Buryasfoca*
1231, *Zorcsofoka* 1278 | garádja: *Pasa garagya* 1277 | gáta:
Seludgatha, *Marcusgatha* 1224, *Chabaguatha* 1267, *Gergurgata*
1271, *Samaragata* 1273; *Chabagatha* 1296 (Cs. II. 478) | hallá
(*-ja): *hadlaua* HB. | halma: *Wrhalma* 1293 | harasztá:
Celg horozta 1231, *Narduncharazta* 1231, *Pybdharazta* 1269,
Zechunharazta 1296 | határa: *Pazthurhatara* 1240 | háza:
Faeregiaza [Fejéregyháza] 1193 (Cs. II. 604), *Bodugazunhaza*
1256, *Myhalhazatetey* 1296? | hida: *Barlabashyda* 1246, *Bokon-*
hyda 1257, *Orrothlonheda* 1272/90, *Zemdyhyda* 1293, *Budahida*
1294 | homoka: *babu humca* 1055, *Paphomoka* 1239 | iktat-
nia: *iochtotnia* HB. | jutva: *ivtua* HB. | kína (kinja): *quina*
GyulGl. | kuta: *ohut cutarea*, *mortis uasara kuta rea* 1055,
vrcuta 1184, *kenezkuta* 1232/48, *Wrcutha* 1252, *Alasunkutha*
1269, *Detrichkuta* 1282, *Ketelkuta* 1288, *vrkuta* 1288 | laka:
ketel loca 1095/XII—XIII. sz.; *Kethelaka* 1270 (Cs. III. 238) |
látatja: *latatia* GyulGl. | lyuka: *Myhaluka* 1243 | megyéje
(< mēgyája): *megaia* 1055 | Mogyoróka: *Munuroca* szn.
1285 | molna: *Zereda molna* 1247, *Hench Molna* 1293 |
monda, mondá(*-ja): *munda*, *mundoa* HB. | monostora:
Paradanmonustura 1256 | morotvája: *aaronmortuaya* 1266 |
múlhatja: *mulchotia* HB. | oldania, oldja: *ovdonia*, *ovga*
HB. | parlaga: *Geuden porloga* 1265 | pataka: *Ketelpotaca*
ANON. cap. 15., *Jablampotoca* 1206, *Yrmegpotoca* 1249, *almas-*
pataka 1260/71, *dolnapatakateu* 1262, *donkpotoka* 1264, *Corwlus*
potoka, *Solumus potoka* 1265, *Brekene potoka* 1268, *Hoshou*
pathaka 1269, *Malapataka* 1279, *Senegethopataka* 1285, *Keurus-*
potokatewyn 1285, *Kukenespataka* 1291, *Gyartyanos pataka* 1291,
Keralpotoka 1292, *Machalaspataka* 1295 | -ra: *Yciafucara* 1232,

Lopuchustauara 1285 | sara: gunusara 1055, orduksara 1075/1217 | szabadítsa, szakasztja: zoboducha, zocoztia HB. | szarma: koku zarma 1055, Choc zorma 1211, Dunazorma 1229, Gyurgsorma 1233, yneuzorma, Zadurzorma 1251/81, Ineuzorma, Zadurzorma 1252, Zymzorma 1297 | szénája: petre zenaia 1055, Kach scenaya 1299 | Szombatka: Zumbotca szn. 1198 (M₂. 127), Sombotka 1210, Zumbotca 1221, Zumbotcha 1224, Zumbotka 1231, 1232 | tava: Wensellew towa 1067/1267, veyrmur thouua, Posuntoua 1211, Folutoa 1231, Apattoa 1240 k., Chekeytova 1256, Keerchen toua 1268, vrtouua 1283, Tumpatowa 1299/1300 | tiltá(*-ja): tilutoa HB. | unokája: Apatunukaya 1263, Moharunukaya 1283 | uta: qupisuta 1095/XII—XIII. sz., Varutha 1269, Besenev uta 1279, Joanvtha 1279, Churda uta 1291, Churdautá 1292, Buhtevtha 1294, Hotlounoguta 1295, Warutha 1295 | vádolatja: vadulatia GyulGl. | vala: vola HB. (háromszor) | vára: Felduara 1211 (NyK. XXXIV. 396), Chakwara 1282 k. | vására: mortis uasara 1055, Mortunvasara 1270, Potuasara 1296, Heuduasara 1296.

2. Ábrahám: Abraham 1079—80 (M₂. 152), abraam HB., Abraam 1255 | Acsád: Achad 1255, 1284, 1291 (Cs. II. 732; III. 315) | agár: Agar, agar 1193, Agar 1256; Agar 1275 (Cs. III. 315) | Agárd: Agard szn. 1211 (NyK. XXXIV. 401) | ajándok: Aianduc 1141—61 (kétszer), 1152, Ayanduc 1211, Aianduc 1211 (háromszor), Hayanduc 1218, Ayanduk 1222, Ayandukh 1237 | Almád: Almud 1174, 1227, 1230 (kétszer) | almás: almas 1193, Almas 1200 k., 1093/XIII. sz. el.; 1213 (Cs. III. 492), 1233; 1235 k. (Cs. uo.), 1240 k., almaspataka 1260/71 | apáca: appacchafalua 1256, Apachasumlo 1266/97, Apacha Somlyo 1270 | apát: Apatfeereh 1211, Apat 1221, apathalmafa 1237, Apat toa 1240 k., Apat uo., Apatunukaya 1263, Apath rewy 1293 | apáti: apaty 1222, Apati 1230, Appati 1230, Apaty 1231, Apati 1240 k.; Apaty 1258 (Cs. II. 587), apaty 1266/97, Apaty 1275 | Arács: Aarach, Araci 1211 (NyK. XXXIV. 394) | aratás: Aratas 1211 | Atád: Achad 1279 (Cs. II. 587) | barát(i): Barath 1211 (Cs. III. 545), 1252; 1261 (Cs. uo.), Baratsucurov 1262; Barathy 1263 (Cs. II. 589) (de: borat 1232, M₂. 230*) | barázda: wrdugbarazdaya 1270, Barazda 1300 | Barnabás: Barlabashyda 1246; Barnabas 1211 (NyK. XXXIV. 401), 1252 | család: Chalad 1257, Keetchalad 1272—90, Chalad 1278, 1300 | Csatár: Chatar, Chathar 1233, 1244, 1285 (Cs. II. 741; III. 225, 322) | Gamás:

*) Vö. bárdt Érsekujvár ~ bordt Palóczság, Őrség MTsz.

gamas, *Gamas* 1055 (NyK. XXV. 145); 1229, 1234—70, 1261 (Cs. II. 607) | garád: *Pasa garagya* 1277 | hagymás: *Hagmustuh* 1211 (NyK. XXXIV. 397), *Hagimastuh*, *Hagymas* 1211, *Hagmas* 1262 | halál (és szárm.): *Halaldi* 1152; *Halald*, *Halalud* 1211 (NyK. XXXIV. 406), *halalnec* (kétszer), *halalual*, *halalut* HB., *halalanoch* GyulGl. | Haláp: *Halaph* 1231; *Halap* 1243 (Cs. III. 58) | halász: *halaz* 1193, *Halazu[t]* 1231; *Halas* 1235 k. (Cs. III. 501), 1240 k. (a *halas* czímszó alatt), *Halaz* 1244/71, *Halasz* 1245, *Halaz* 1254, 1256, 1283, 1293, *Halazteluk* 1293, *Halaz* 1293, 1297 | halászi: *Halazy* 1231; *Halasci* 1291 (Cs. III. 330) | hallá: *hadlaua* HB. | Harsány: *Harsan* 1239, 1249, 1250, 1289, 1296 (Cs. II. 489; III. 501) | határ(os): *Seghatar* 1240 (kétszer), *Pazthurhatar* 1240, *Leanhatar*, *Hatarus-* 1265, *Cherhatar* 1291 (de: *hotar* 1095/XII.—XIII. sz. [kétszer], 1239 [a *mégye-határ* czímszó alatt]*); a XIV. század elejétől fogva mindig *a*-val írva) | Kajár: *Kayar* 1135/XIII. sz. köz. (Cs. III. 236) | kalász(i): *Kalazy* 1211 | kanász: *Kanaz* 1141—61 | Komárom (*o < á*, vö. *Kamaron* 1316, *Kamarum* 1343, *Kamarun* 1367, 1368, *Kamaron*, oppidum *Kamaroniense* 1373—83, Cs. III. 489): *Camarum* ANON. cap. 15., 1075/XIII. sz. (Cs. id. h.), *Camarun* 1267 (az *aranyos* czímszó alatt); 1268 (Cs. id. h.) [nb. *Comarin* 1037 (FEJÉR I. 328) hamisított oklevélben, vö. KARÁCSONYI J. A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig, 6. l.) | karácsony: *Karachun* 1203/54; *Karachyn*, *Karachon* (kétszer), *Karachun*, *Karachen* (kétszer), *Carachon*, *Karasun* 1211 (NyK. XXXIV. 408), *Karason*, *Karasun* (háromszor), *Karachun* (kétszer) 1211, *Karachan* 1225, *Carachun* 1229, *Karachyn* 1240 k. (kétszer), *Karachun* 1252, *Karachunfolua* 1261, *Charachunfolua* 1275 | Karád(i): *Karadi* 1131—41 (MNYV. VI. 153), *Karad* 1229 (Cs. II. 617) | Kassád: *Kassad* 1294 (Cs. II. 494) | Ladány: *Ladan* 1256 (a *palota* czímszó alatt), 1283 (Cs. III. 337) | pogány (*o < á*, vö. *Pagan* 1417, 1423): *pagan* 1181, *Pagan* 1211, *paganser* 1264 (kétszer), *Pagan* 1299; — szárm.: *pagandi* 1095/XII—XIII. sz. | palást: *Palast* 1265 | Pongrácz (*o < á*, vö. *Pangracz*, *Pangoracz*, *Pangaracz* 1480 k.): *Pangrachfaya* 1256 | szakács: *Zakac* 1240 k., *Zakach* 1286 | szakadát: *zakadat* 1055 (kétszer), *Zacadat* 1211, *Scakadat* 1268, *Zakadath* 1274, *Zacadat* 1275, *Sakadath* 1284, *Zakadath* 1293 | szakáll(a)s: *Zacal* 1095/XII—XIII. sz., *Zakalus* 1252; *Zalonchazakalus* 1267, *Zolontha Zakalus* (IV. László kora), *Zakalus* 1268, *Scakalus* 1296 (Cs. III. 512), 1291 | Szanács (puszta): *Sanas* 1138 (Cs. III. 449) | Tamási: *Tha-*

*) Vö. *hátár* Palóczság (Nyr. XXI. 172) ~ *hotár* Moldva MTsz.

masy 1281 (Cs. III. 352) | *tanács*: *Tanalchu* VReg. | *valák* (valók²): *walacnok*, *walaknok* (kétszer) GyulGl. | *Zaránd*: *Zarand* ANON. cap. 52.

3. *Ábrahám* (< bibl. *Abraham*): *Abraham*, *abraam*, *Ab-raam* l. 2. | *Adorján* (< szl. *Adrjan*, vö. M₂. 152): *Adrian* 1211 (NyK. XXXIV. 401) | *alma* (< tör. **alma*, G. 36 stb.): *Almacuth* 1236/39, *Alma* 1288, *Weresalma* 1296?, *Almafa* 1225, *agasalmafa* 1237, *apathalmafa* uo., *Almafa* 1252, *almafa* 1256, *alma* hymu 1296; l. *Almád*, *Almás* 2. | *angyal* (< szl. *anděl*, M₂. 216): *angelcut* HB. | *apáca* (< szl. *opatica*, M₂. 218): *ap-paccha*-, *Apacha*-, *Apacha* l. 2. | *arkangyal* (< szl. *arkanděl*, vö. M₂. 225): *archangelt* HB. | *árpa* (*arpa* MTsz.) (< tör. **arpa*, G. 38 stb.): *Arpa* 1268 (Cs. III. 493) | *bába* (< szl. *baba*): *Baba* ozou 1203/54, *Baba* 1229 | *bánya* (< szl. *banja*): *Banya* patak 1258, *Banafeuld* 1269, *Bana* 1286 | *barázda* (< szl. *brazda*): *brazda* 1095/XII—XIII. sz., *Barazda* 1300 | *bárka* (< ol. *barca*): *Barka* 1288 | *Barnabás* (< szl. *Barnabaš*, vö. M₂. 158): *Barlabas*-, *Barnabas* l. 2. | *béka* (< tör. **byka*, G. 42 stb.): *Beka*, *Bekafolo* 1295 | *berkenye*^{*} (< szl. *brekinja*): *brokinareta* 1055, *vodberekina* 1298, *Berekyna* 1299 | *bika* (< tör. **byka*, G. 46 stb.): *biquacut* 1193, *Bika* szn. 1198, ? *Bicca* szn. 1211 | *cseresnye* (< szl. *čerešnja*): *Cheresnafa* 1256, *Cheresna* 1268 | *csóka* (< szl. *čavka*): *Choucha* 1211, *Covka* 1240 k. | *csorda* (< szl. *črěda*): *Churda* uta 1291, *Churdauta* 1292 | *csuka* (< szl. *šćuka*): *Chuca* 1210, *Chuka* 1240 k. | *dinnye* (< szl. *dinja*): *dinna* 1095/XII—XIII. sz., 1093/XIII. sz. el., *Dinna* 1223, *Digna* 1240 k. | *donga* (< szl. *daŋga*): *Dunga* 1233 | *gálya* (< lat. *galaea* v. ol. *galēa*): *Galya* 1242 | *godolya* 'dolerus' (BesztSzj.), *godola* 'dolerum' (SchlSszj.) (< szl. *gdula* 'körte': Századok XXVII. 321): *Gudulamal* 1275, *Gudula* 1287, *Godola* 1300 | *harang* (vö. mong. *ᠬarangγa*, G. 83 stb.): *Harangud*, *Harangudfoca* 1211, *Harangadthue* 1256 | *határ* (*hattaros* Tih.-k. 49, *hattári* NySz. < ném. *hattert*, LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsn. u. Lebnw. 129): *-hatar(a)* 1240 (háromszor), 1265, 1291, *Hatarus*- 1265, l. 2. | *imola* MTsz. (< szl. *imela*): *imola* 1193 | *iva*^{**}) (< szl. *iva*, vö. LUMTZER-MELICH,

*) Azt hiszem, mindenki természetesnek fogja találni, hogy ebbe a csoportba fölvettem néhány olyan szót is, a melynek véghangja ma illeszkedés útján keletkezett *e*; ilyenek a *berkenye* szón kívül: *cseresnye*, *dinnye*, *Neszte*, *rekettye* (de *rakottya* is, MTsz.).

***) Hangjelölése és eredete miatt fölvettem, noha a XIII. századon túl nem fordul elő.

id. m. 142): ad arborem *Iwam* 1257, *Iua* 1270, 1271, *yua* 1289, *iwafa* 1266/74 | *kamara* (< lat. *camera*): *Camara* 1262 | *kápolna* (< ol. *capella*, KÖRÖSI S.: Nyr. XV. 453; M₂. 308): *Capulna* 1270 | *Katalin* (*Katerina* MargL. 16, 17 stb.): *Catrina* 1181 < ol. *Catrina* (vö. M₂. 181) | *konyha* (< szl. *kuhnja*): *Cuhna* hn. 1231 (NyK. XXXIV. 133) | *Kozma* (< szl. *Kozma*): *Cosma*, *Cozma*, l. 2. | ? *kuna* 'menyét' MTsz.: *Cuna* szn. II. Béla okl., 1086/XIII. sz. < cseh *Kuna* (M₂. 117) | *kurta* (< lat. *curta*, M₂. 188): *Qurta* szn. 1171/1234 k. | *László**: *villam Scentladuzlo* 1274 < szl. *Vladislav* (M₂. 117) | *Luka*(falu): *Luca* hn. szn. < ol. *Luca* v. szl. *Luka*, l. 6. l. | *Marczel* (vö. lat. *Marcellus*, ném. *Marzell*): *Marcel* 1211, *Marcelneygyaya* 1288 | *Margita* (< ném. *Margitta*, vö. M₂. 193): *Zenthmargita* 1256, *Margytha* 1285 | *Mária* (< bibl. *Maria*): *Maria* 1171/1234 k., *Scenthmariazygete* 1234 | *Mikola* (< szl. *Mikola*, *Mikula*, M₂. 119): *micula* 1095/XII—XIII. sz.; *Micula* 1086/XIII. sz. (M₂. 119), *Michola* 1211, *Micula* 1228, *miculamezeu* 1251 | *Morva* (< szl. *Morava*): *Moroua* ANON. cap. 37. 57., *Moroua* cap. 35. | *munka* (< szl. *maka*): *Munca* 1141—61, *Munka* 1198, *Muncha* 1211, *Moncha* 1211 (kétszer), *Munka* 1227, *Moncha* 1240 k. | *násfa* (< szl. *naušva*, ASBÓTH: Izvj. VII. 4, 304; vö. SZARVAS: Nyr. V. 208): *duas nasvas meas* 1235/70, *nasuas* 1250 k. | *Neszte* 'Anastasia' (vö. bolg. *Nasta*, M₂. 153): *Nesta* 1212 | *Palota* hn. (< szl. *polata*, *palata*, *palota*): *Palata* 1258 | *paradiesom* (< szlov. **paradižum*, ma *paradižom*, M₂. 359): *paradisumut*, *paradisumben*, *paradisū* HB. | *plébánia* (< lat. *plebania*): *Ecclesia beate virginis Marie... vocata plebania* apud *uulgos* 1269 | *Pongrác* (*o* < *á*, l. 2., vö. vel. ol. *Pangrazio*, M₂. 203): *Pangrachfaya* 1256 | *Pósa* (< szl. *Pauša*, *Pavša*, M₂. 122): *Pausa* 1135, *Paussa* 1206 k. (id. h.) | *rekettye* (*ra-kottya* MTsz. < szl. *rakita*): *raquatiaquerec* 1193, *Rakathia* 1225, *Rakatya* 1238, *rakatyafa* 1249, *Requethya* 1252, *Racatyafa* 1252, *Reketyafa* 1255, *Requetiabukur* 1258, *reketyakerev* 1265, *Rakathya* bukur, *Rakathya* bukruk 1293, *Rakatia* 1297, *Rakatyabokur* 1299 | *suba* (< szl. *šuba*): *Suba* 1290 | *Szala* (< ném. *Sala*): *Sala* 1166, *Zola* III. Béla kora (M₂. 149), *Zalawar* 1264 (Cs. III. 26) | *Száva* (< szl. *Sava*): *Zoua* ANON. cap. 41. 43., *Zaua* 1275 (a *karácsony* czímszó alatt) | *szerda* (< szl. *srěda*): *Scereda* 1199, *Zereda* 1211, *Sereda* 1218, *Scereda* 1227, *Zerida* 1231, *Sereda* 1240 k. (kétszer), *Scereda* 1240 k. (kétszer), *Zyrida* 1240 k., *Zereda* 1247, *Sceredahel* 1261, 1263, *Zeredahel* 1283,

*) Hangjelölése és eredete miatt fölvettem, noha mai alakjában nincsen *á*.

1297 | *szolga* (< szl. *sluga*): *Zulgageur* 1217, *Zulugageurienses* 1222, *Zulugageuriensibus* 1223, *Sculgageur* 1223, *Zulgageuri* 1237, *Sulgageury* 1247, *Zulgaievr* 1249, *Zulgageurensis* 1259, *ZulgaJauriensis* 1268, *Zulgageur* 1270, *Zulgageuriensis* 1273, *Zulgageuriensi* 1274, *Zulgageurienses* 1292, *Zulgagewr* 1299 (kétszer) | *tanya* (< szl. *tonja*): *tana* 1095/XII—XIII. sz., *thona* 1109, *Tonya* 1148/1291, 1222, *thagna* 1223, *Tonya* 1225, *Tona* 1237, *thuna* 1240, *Tona* 1240, 1254, *Tana* 1292, *Thana* 1293, *Tana* 1298 | *Tapolca* (< szl. *toplica*): *Topulucea* ANON. cap. 31., *Thapolcha* 1255 (a *borona* címzéső alatt); *Topulcha* 1272, *Thaplichu* 1290 (Cs. III. 25) | *varsa* (< szl. *vrša*): *Varsa* szn. 1211, *Varsathu* 1252 | *Zakariás* (< lat. *Zacharias* v. szl. *Zachariás*, vö. M₂. 209): *Zacharias* 1211 (NyK. XXXIV. 415) | *zsolozma* (< szl. *služba*, ASBÓTH: NyK. XVIII. 364, Nyr. XXI. 374; M₂. 414): *zulusma* 1267/1270, *Zulusma* 1275, *sulusma* 1289.

Az első csoportban eredeti tőszavak és különféle eredetű szavaknak ragos és képzős alakjai vannak. Ezeknek végső *a* betűje olyan hangot jelöl, a mely *á*-ból rövidült; ennek a rövidje pedig az illabiális *á*, és egészen kétségtelen dolog, hogy ez volt a közvetítő az eredetibb *á* és a mai *ä* között, pl. **fá* (vö. *fá-t*, *fá-k* stb.) > **fä* > *fä*. E csoport szavaiban a mai szóvégi *ä* hang Árpádok-korabeli előzőjének annyira rendes jele volt az *a* betű, hogy a sok adat között mindössze kettőben találtam helyette *o* betűt, azt is a korszak vége felé; t. i. egy 1260-i oklevélben: (-*h a t v a n a*): *Micudhotuono* és *Cukenus-hotuono*.*)

A második csoport szavainak *a* betűje olyan szótagban van, a melyre *á*-hangzós szótag következik. Ebben a hangtani helyzetben a közmagyar *ä* helyett illabiális *ä*-t találunk a Felső Órvidéken (Vas m. északnyugati részében), Vág-Királyfán (Nyitra m.), Bajmokon (Bács m.), a marosszéki nyelvjárásban, az ú. n. nyugati székelységhez tartozó keresztúri, sóvidéki és havasalji nyelvjárásban, a halmágyi nyelvjárászigeten és a moldvai csán-góknál (Nyr. XXXVII. 194—198).

A harmadik csoportot olyan jövevényszavak teszik, a melyekben az *a* betű az átadó nyelv illab. *ä* hangjának magyar megfelelőjét jelöli.

*) Csánki Dezső szíves értesítése szerint az oklevélben világosan így van írva a két szó.

Ha mindezt tekintetbe vesszük és hozzá még azt, hogy a palócz nyelvjárások egy részében (l. Nyr. XXI. 171) a közmagyar *â* helyett általában illab. *â*-t találunk (l. erre nézve Gombocz nézetét: NyK. XXXIX. 232—234), talán most is megállhat az én régi föltevésém (Nyr. XXIV. 148—154), vagyis eleink hangjelöléséből most is azt szabad következtetnem, hogy az illab. *â*, a mely a nyelvtörténet előtti korban közmagyar hang volt, még az Árpádok korában is sokkal általánosabban megvolt, mint mai napság. (L. MELICH, GOMBOCZ és WICHMANN pártoló szavazatát: NyK. XXXV. 113; XXXIX. 233; Nyr. XXXVII. 198). Ezt az illab. *â*-t a nyelvtérület legnagyobb részén kiszorította lassanként a lab. *â*. Az *â* > *â* hangfejlődés kezdete a nyelvtörténet-előtti korba esik, mert már 1055-ből van rá adatunk (l. 26. s. köv. ll.); befejeződését — a hangjelölésből következtetve — körülbelül a XIV. század végére tehetjük.

III.

A mai *â* hang másik előzőjének rendes jele az Árpádok korában az *o* betű volt. Ez a hangjelölés jóval túlterjedt ezen a korszakon; még a XIV. században is közönséges volt, s az *o* betű erről a térről körülbelül a XIV. század alkonyán szorult le. Szórványosan még később is találkozunk vele.

Az *a* betű, a mely idővel kiszorította, mindjárt kezdetben fölbukkan mellette, de — sajnos — fokozatos térfoglalását az adatok gyér volta miatt (l. Nyr. XXIV. 155) a XI. és a XII. században nem kísérhetjük figyelemmel.

Az *o* betű mellett előforduló *a* betűre íme egy csomó példa:

XI. sz.—: *aszó*: *azaa*, *azah* 1055, *-ozou* 1095/XII—XIII. sz., *Ozou-*, *Ozo-* 1211, *-ozou* 1229, *-ozo* 1231, *-ozov* 1236, *ozov* 1236/39, *-ozo* 1240, *ozou*, *osou* 1203/59, *-ozov*, *azov*, *-ozo-*, *-ozou* 1265, *-ozo-*, *ozov* 1271, *-ozou* 1276, *-ozow* 1282, *-ozou* 1236/83, *-ozou*, *-osou* 1295, *Ozo-* 1266/97, *-azo* 1304, *Ozou* 1314, *-azou* 1324, *Ozow* 1329, *Ozou-* 1333, *Azow* 1335, *ozow* 1336, *Azow* 1338 (kétszer), *azou* 1353, *-ozou* 1358, *Azou-* 1358, *-hozo* 1259/1364, *-azow* 1367, 1368, 1380 (háromszor), *-azou-* 1383, *Azo* 1385, *-azo* 1386, *-aszou* 1389 (kétszer) | **halom** (és szárm.): *holma* 1055 (kétszer), *holmodi*, *holmodia* uo., *-holm*, *holm* 1193 (háromszor), *-holmu* 1211, *-holm* 1211,

1221, *Holmod* 1231, *-holma* 1252, *Holm* 1252, *-holm* 1267, 1268, 1269, 1270/84, *holm* 1276, *-holm* 1282 k., *-halma* 1293, *Halum* 1303, *-holm* 1313, 1317, *Holm-* 1323, 1324, *-holm* 1329, *Holm* 1332, *holm* 1333, *Halum-* 1334, *-halma* 1337, *-holm* 1337, *-holma* 1337/42, *-holm* 1338, *holm* 1339, *halm* 1340, *-holm* 1341, *holm* 1342, *Holm* 1344, *-holmnya* 1344, *Holm* 1345, *holm* 1346, *-halma* 1346, *-holm* 1346, *halm* 1347, *holm*, *-holm*, *holm-* 1348, 1323/51, 1355/63, *Holm* 1358, *-halum* 1366, *halm*, *-halma* 1368, *-holm* 1315/70, *halm* 1374, *Halmay* 1378, *-holm* 1315/78, *-halm* 1340/89, *holm* 1390 (kétszer), *-halma* 1393, *-halum* 1396, *-holma* 1303/1422, *-halm* 1326/1428, *holm* 1359/1429 | *nagy* (*nogy* Moldva MTsz.): *nogu* 1055, *Nogy* 1199, *Nog*, *Nogh-*, *Nogy-*, *nog-* stb. *o*-val 1221/1358, *Nagh-* 1358, *Noge-* 1223/1359, *Nog-* 1360, *-nog-* 1364, *Nog-* 1365, *Nag-* 1312/72, *Nog-* 1366, *Nogh-* 1368, *Nog-* 1368, 1375, *Nag-* 1384, *Nog-*, *-nog* 1385, *Nogh-* 1390, *Nog-* 1391, 1400, *Nag-* 1408, *Nog-* 1408, *Nag-* 1409, 1411, *Nog-* 1412, *Nagh-* 1412, *Nag-* 1415, 1417, *Nog-* 1420, *Nagh-*, *Nag-*, *nag-* 1427, 1429, 1431, *Nog-* 1431, *Nag-* stb. *a*-val 1436—76, *Nogh* 1476 (ezenül *a*-val), ... *nog*, *nogh* Tel.-k. 238 | *szarm* (vö. *Szészarma*, *Zarány*, MELICH: NyK. XXXV. 118): *zarma* 1055, *zorma* 1211, *zormu* 1222, *-zorma* 1229, *-sorma* 1233, *-zorma* 1252 (kétszer), 1251/81, 1297, *-zorm* 1318, 1347, 1208/1359 (kétszer), *Zarm* 1385 (kétszer), *-zarm* 1418.

XII. sz.—: *akol* (*okoly* Moldva MTsz.): *ocol* 1095/XII—XIII. sz., *-okol* 1240 k., 1256, *Okul-* 1291, 1292, *-okol* 1307, *Okol* 1317, *-akal* 1346, *Akol-* 1347, *Akal-* 1367, *Akul-* 1380, ... *okol*, *okoly*, *okl-* XVII. sz. NySz. | *balog* (és szárm.): *bolug* 1095/XII—XIII. sz., *Bolug* 1086/XIII. sz. (MNYv. VIII. 246), *Bolugd* 1230 (kétszer), 1234, *Boloc* 1250, *Bolug* 1254, *Bolugkereke* 1256, *Bolug* 1296, *Balug* 1297, *Bolug* 1327, 1335, *Bolugh* 1338, 1341, *Bolug* 1343, *Bolukpeturholmnya* 1344, *Bolug* 1347, *Bolugh-* 1347, *Bolugsegh* 1230 k./1355, *Bolug* 1360 (kétszer), *Balug* 1362, *Balog* 1381, *Balogh* 1391, 1395, 1400/03, 1413, *Bolugh* 1415, *Balog* 1423, *Balogh* 1434, *Bologh* 1436, ... vö. *bol* Tel.-k. 275, kétszer | *Bihar*, *Bichar*, *Bichariensis* 1111, *Bichoriensis* 1135, *Bichariensis* 1186, *Bichoriensi* 1198, *Bihor* 1193, *Byhor* ANON. cap. 19. 20. 50. 51. 52., *Bicoriensy* cap. 19., *Faber Bichor* 1086/XIII. sz., *Bihor* 1201, *Bichor* VReg. (NyK. XXXIV. 137; M₂. 105), *Byhoriensi* 1283 (a *lak* című szó alatt) | *farkas* (és szárm.): *Forcas* 1146; *Forcos* 1162 (M₂. 133), *Farkasio* 1177 k. (uo.), *Farcas* 1181, *farcasii* 1193, *Opaforcos* ANON. cap. 25; *forkosig* 1095/XII—XIII. sz. (kétszer), *Forcos* 1210, *forcos* 1211 (kétszer);

Forcasius, *Forcos* (a fogalmazványban: *Farcasius*, *Forcas*) 1211 (NyK. XXXIV. 406), *forcost*, *Forcost* 1211, *Forcos* 1221, 1222, *forcosfolua* 1222, *Forcas* 1225, *Farcasio* 1183/1226, *Forcos* 1229, 1238, 1240, 1240 k., *forcos* 1240 k., *forkosholm* 1269, *Forcos* 1274, *Forkosd* 1274, *farkas* 1275, *Forkoslyuk* 1283, *Farkasij*, *Farkasius* 1299, *Forkosmolna* 1301, *Farcas-* 1325, *Farkas-* 1329, *forcos-* 1335, *Farkas*, *Farkas-*, *farkas-* 1326/35, 1337, 1358, 1364, 1368, 1381, 1383, 1399 | *Forcudinus* 1181, *Farkadinus* 1206 k. (M₂. 133) | *havas* (*hovas* Esztergom vid. MTsz.): *Houos*, *Howos* ANON. cap. 9. 11. 12., *houos* 1258, *Howos* 1285, *-hawasa* 1294/1334, *-hauasa* 1334, *-hauas* 1373, *-hauasa* 1383, 1393 (kétszer), *-hauasa* 1394, *-chowasa* 1231/1397, *-hawasa* 1399/1406 (vö. *Houodi* 1152) | *hazug*: *Chozug* 1095/XII—XIII. sz., *Hozug* 1211 (kétszer), 1240 k., *Hazug* 1305, *Hazugh* 1376, *Hazug* 1400 | *lak*: *vilak* 1193; *Kethelloca* 1086/XIII. sz. (Cs. III. 238), *ketel loca* 1095/XII—XIII. sz., *sceeloc* 1231, *Vyloch* 1240 k., *Sceplok* 1255/61, *Barumlak** 1256, *Wilok* 1259, *Zeplok* 1261, *Sceplok* 1265, *Lak* 1268; *Kethelaka* 1270 (Cs. III. 238), *Wylak* 1273, 1283, *Zeplak* 1291, *Vylach* 1266/97, *Keklok* 1299, *Sceplok*, *noglok* 1313, *-laka* 1315, *-lok* 1321, *-laca* 1322 (háromszor), *-lac* uo., *-lok* 1326, *Lok-* 1328, *-laka* 1329 (kétszer), *Lok-* 1333, *-laka* 1337, *-lak* 1338, 1341, *Lok* 1343, *-loc* 1346, *-lok* 1228/1357, *-laka* 1358 stb. *a-val* | *mag* (*mog* Bánffy-Hunyad, Moldva MTsz.) és szárm.: *Mogd* 1135, *Mogud* 1199. *Magudi* 1141—61, *Mog* 1199, *Mogdi*, *magudi* 1095/XII—XIII. sz., *Mog*, *mog* 1211, *Mogd* 1211 (többször). *Mogud* uo., *Mogd* 1244 k., 1252, *Mogh* 1299, ... *anusmok*, *fenywmok* XV. sz. vége v. XVI. sz. eleje: Nyr. II. 68, vö. MNyv. I. 35 | *magas* (*magos*): *mogos* 1095/XII—XIII. sz. (kétszer), *-mogos* 1093/XIII. sz. el., *Mogus* 1211 (háromszor), *-mogos* 1222, 1223, *mogos* 1171/1234 k., *-mogos* 1238, 1240 k., *Mogus* 1240 k., 1245, *-mogos* 1245?, 1256, 1272, *Mogos-* 1278, 1293, *-mogos* 1296, *Mogos-* 1331, 1332, 1336, *magas-* 1366, *-magasa* 1348/69, *-magas* 1370 (kétszer), *Magas-* 1377, 1385, *magos* 1391, *Mogos-* 1231/1397, *Magas-* 1422 | *magyal*(os): *Mogolos* 1193, *Mogol* 1240, *Mogolfa* 1252, *Mogol* 1265, *Magyalfa* 1276, *Mogoltul* 1277, *Mogol* 1249/91, *magel* 1291, *Mogolfa* 1288/1302, *Mogyolmal* 1318/20, *Mogiol* 1233/1345, *magal* 1346, *Magyal* 1347, *-magala* 1363, *Magyal-* 1367, 1372 (kétszer), *Magyal* 1372, *magyal* 1344/88, *Mogial* 1284/1394, *Magyal* 1408 | *maradék*: *Maradec* 1141—61, 1181, *Mo-*

*) ZOLNAI GYULA szíves értesítése szerint sajtóhiba *Borumlok* helyett.

rodec 1211; *Maradic*, *Morodech* (háromszor), *Morodehc* (a fogalmazványban: *Morodic*, *Morodig*) 1211 (NyK. XXXIV. 409, 410), *Morodeku* 1225 (VReg.: MNyv. VI. 151), *Maradek* 1255, *Morodyk* 1265, *Morodek* 1273, *Maradek* 1292, *Maradyk* 1358, *Maradek* 1417 | Marót: *Maraut* 1138 (NyH.² 75), *Menumorout* ANON. cap. 11. 19. 20. 22. 28., *Morout* 1265 (NyH.² 71) | *patak*: *Ketelpotaca* ANON. cap. 15., *Jablampotoca* 1206, *potoc*, *potok*, *-potoc*, *-potok(a)* 1212, 1216/30, 1222, 1225, 1227, 1230, 1230²/83, 1231/57, 1234/43, 1249, 1252, 1256, 1257, *patak* 1258 (kétszer), *-pataka* 1260/71, *-potok* 1261, *-pataka-* 1262, *-potok* 1263, *-potoka* 1264, *potok*, *-potok* 1264 (kétszer), 1265, *potoka* 1265, 1268, *pathaka* 1269, *-potok*, *potok* 1270 (hatszor), 1271, 1272, 1278, 1279, *-pataka* 1279, *Potok* 1280, *potok*, *-potok* 1282, 1284, 1285, *-potoka-* 1284, *potok*, *-potok* 1288 (háromszor), *-pataka* 1291 (kétszer), *patak* uo., *-potok* 1291, *-potoka* 1292, *-pataka* 1295, *-potoc-* 1295, *-potok* 1295, 1299, *-patak* 1300, *-potok*, *-potok-* 1300, *pathaka* 1301, *-pataka* 1302, *-potok* 1306, 1311, *-pathaka* 1312, *pothoka* 1314, *-pathaka* 1315, *-pothoc* 1318, *-potok* 1319, *-potak*, *-potok* 1323, *-potok* 1323/30, *-pothak-*, *pothok*, *-patak* 1326, *-patak* 1327 (kétszer), *-potak*, *-potok* 1327, *-patak* 1328, 1329, *-pataka* 1329 (háromszor), *-patak* 1329/35, *-pathak* 1331, *-pathaka*, *-pataka* (négyyszer), *-potak* 1332 (kétszer), *-potaka* 1332, *-patak* 1333 (háromszor), *-potak* 1333, *-patak(a)* 1333/34, 1334, 1335, 1336, 1337, 1338, 1341, 1345, 1347, 1347/58, *-potak* 1349, *-patak(a)* 1353, 1355, 1356, 1357, 1358, *-potoka*, *-potok*, *-potok*, *-potoka* 1358, *-patak(a)* 1358/64, 1359, 1363, *-potak* 1364/67 (kétszer uo.), *-patak* 1365, stb. *a*-val, kivéve néhány átírt oklevélbeli adatot: *-potok*, *-potoka* 1231/1397, *-pothak* 1327/1436, *-potak* 1330/1449 | *Kis-Tava* puszta: *Tohu*, *Tahu* 1138 (Cs. III. 453), *Thoh* 1357 (uo.) | *tanya* (*tonya* Székelyfd. MTsz.): *thona* 1109, *tana* 1095/XII—XIII. sz., *Tonya* 1222, *thagna* 1223, *Tonya* 1225, *Tona* 1237, 1240, 1254, *Tonya* 1148/1291, *Tana* 1292, *Thana* 1293, *Tana* 1298, *Tona* 1318, *Tania* 1335, *Tanya* 1337, *tona* 1365, *Tonya* 1367, *-tonya* (háromszor) 1400, *tanya* uo., ... *thonát* 1584; — *vö.* *thuna* 1240 | *Tapolea*: *Topulceea* ANON. cap. 31., *Thapolcha* 1255 (a *borona* cím szó alatt); *Topulcha* 1272, *Thaplichá* 1290, *Thapolcha* 1328, 1370, *Tapolcha* 1378 (Cs. III. 25) | *udvar* és szárm.: *udwory* 1174, *-vduor* 1193, *-vduor* ANON. cap. 17., *udori* 1211, *Vduory* 1214, 1222, *Wduori* 1223, *Oduory* 1226, *Vduoros* 1230, *Wduor-* 1204/31, 1231, *Vduorus* 1240 k., *Vduory* 1240 k., *-vduor* 1203/54, *udword* 1264, *Wduornuk* 1270, *Vduory* 1277, *Oduornok* 1295, *Vdvorus*, *Vduornuk*, *Vdvornuk* 1319, *Oduoros* 1324, *Vdvornuk*

1326, *Wduor*- 1330, *-udvar* 1332, *-oduor* 1328/34, *-vduar*-1263/1347, *Oduarnok* 1351, *-vduar* 1353, *Vduary* 1358, *vduard* 1359, *Oduornuk* 1367, *Oduor*- 1373, *-vduar*- 1376, *Wduarnuk* 1388, *Wduar*- 1397, *Oduor*, *Oduord* 1405 | *Várad* (i): *waradi* 1095/XII—XIII. sz., *Uarod*, *Warod* ANON. cap. 34. 35., *Waradiensis*(s) 1211, 1217, 1222, *Varad* 1240 k., *Warod* 1248, 1252, 1251/81, *Warad*- 1337, *-waradiensis* 1346, *Warad*- 1377 | *vas* (*vos* Aranyosszék MTsz.) és szárm.: *Vosod*, *Vosos* 1152, *Vosud* 1199, *uuosos* 1201, *Vosud*, *Wosud*, *Vosod*, *Vosos*, *Vossos*, *Wosos*, *Wuosos* 1211, *Wossos* 1213, *Wos*-1214, 1221, *Wosos* 1229, *Wosod* 1230, *Wosos* 1231, *Wos*-1233, *Vosos* 1240 k., *Wosod* 1244, *Wos*- 1256, *Wosos* 1271, *Wos* 1251/81, *Wosos* 1292, *Wosas*, *Wasas* 1138/1329, *Wos*- 1329, *Was*- 1354, *Wos*- 1355, *Vos*- 1357, *Wos*- 1358, *Was*- 1370, *Wos* 1372, *Wasas* 1380, *Wasas* 1381, *Vas*- 1389, 1398.

XIII. sz.—: *ad* és szárm.: *odutta*, *odut*, *oggun* HB., *Adou* 1210, *Odou* 1221, *Marchadou* 1240 k., *Marchodov* 1268, *Hodov* (a. m. 'adó?') 1270, *-adou*, *-adow*, *-ado* 1353, 1356, 1368, 1374, 1329/78 | *agyag*(os): *ogogovs* 1227, *Agogus* 1252, *Ogyogus* 1269, *Agagus* 1272, *Agagusuth* 1273, *Ogyogos* 1279, *Ogogteluk* 1288/90, *Agogus* 1252/1326, *Ogyaglyuk* 1330, *Agagasadek* 1334, *Agyaguswth* 1338, *Agyaguspatak* 1353, *Agyaguspotoka* 1358, *Ogoguerum* 1294/1367, *Hogagas* (a. m. 'agyagos?') 1390, *agyaguapa* 1263/1393, *agag* 1398, *Agyagsberch* 1227/1400, stb. *a-val* | *akasztó*: *Okozthov* 1291, *akazthowhegy* 1291, *Akaztota* 1291, *Akazto* 1238/92, stb. *a-val* | *al*-(*ol* Göcsej MTsz.), *alatt*, *alsó*, *-alja*: *Ol*- 1249, 1256, 1269/75, 1290, 1297, 1298/1305, 1299, 1304, 1313, 1315/23, 1317, 1318, 1327, 1333, 1339/58, 1356, *Al*- 1412, *Ol*- 1337/1414, *Al*- 1436, stb. *a-val*; *-alath* 1367; *Olsou*- 1307, *Olso*-1311, *Alsou*- 1320, *Olsow*- 1335, *Olsou*- 1353, 1355, *Olso*-1356, 1363, *Olsow*- 1364, *Olso*- 1394, *Alsou*- 1400, stb. *a-val*; *-alia*, *-alya* 1225, 1284, 1291, 1304, 1320, 1325/32 (kétszer), 1332, 1333, stb. *a-val* (l. 30. l. jegyzet) | *Alásony* (Nagy-A. helység és Kis-A. puszta): *Olosun*, *Olasun* 1240 (Cs. III. 219), *Alasun* 1253 (uo.), *Alasunkutha* 1269 (az *alacsony* címűszó alatt), *Olasun* 1340 (kétszer uo.) | *arany*(os): *Aran*-, *Oronos* 1267; *Oronos* 1268 (háromszor: Cs. III. 493), *aran*- 1324, stb. *a-val* | *aszaló*: *Ozolo* 1288, *Azalou* 1347, 1369 | *aszú*: *Oze*-1222, *Ozscyu*- 1264 (kétszer), *Osyu*- 1265, *Ozy*- 1268, *Ozev*-, *Ozyu*- 1270; *Asce*- 1276, 1286 (Cs. II. 633), *Ozyu*, *Oziu*- 1288, *Ozyyw*- 1300, *Ozyw*- 1323, *Azyw*- 1320/25, *Ozyu*- 1323/30, *Ozyw*- 1334, *Azyu*- 1338, *Azyo*- 1356, *Azyu*- 1377, *Azio*-1390, *Azyo*- 1398 | *asztal* (*osztal* Maros-Torda m. MTsz.),

asztalnok: *asztal* 1293, *-asztal* 1354, *Aztalnak* 1382 | avas (vö. *ovad*, *ovul*, *ovított* MTsz. az *av*-kezdetű czím��zókok alatt): *Owas* 1275, *Owas-* 1337, *-ouasa*, *auosa* 1346, *Owas* 1379/81, *Auas* 1406 | bajnok: *Boynoc* 1231, *Boynuk-* 1289/91, *Boynuk* 1315, 1331/47, 1365, *Baynok* 1370, *Baynuk* 1377, 1380, *Baynok* 1381, *Baynuk-* 1385, *Baynak* 1391 | barlang: ? *Borlogv* 1248, *Barlag* 1310, *Borlog* 1313, *Borlog-*, *porloga* 1357, *Barlaga* 1463 | csapó: *Chopov*, *Chopou*, *Copou*, *Chopo* 1213—1288, *Chapou* 1351, 1374, *Chapo* 1397 | csintalan: *Chyntolon* 1273, *Chynthalan* 1348, 1357, *Chintalan* 1406 | falu (*folu* Moldva MTsz.) és szárm.: *-folua* 1222, *-folwd*, *-folud* 1229, *-folua* 1230 (kétszer), *-folu* 1230, *Folu-* 1231, *-folud* 1232, *-folu* 1240 k., *-folua* 1240 k.; 1251 (Cs. II. 528), *-falua* 1256, *-falud* 1256, *-folua* 1261, *-folu* 1268, *folu-* 1269, *-folua* 1274, *-folv* 1274, *-folua* 1275 (háromszor), *-folu* 1275, *-folua* 1277, *-folud* 1277, *-folua* 1279 (kétszer), 1280, *-folu* 1255/81, *Folu-* 1282, *-folu* 1283, *Folw-* 1284, *-folua* 1286, *-folu* 1286, *-folua* 1287 (háromszor); 1289 (Cs. II. 471), 1289/91, *-folud*, *-folua* 1277/91, *-folu* 1295, *-folwa* 1296, *-folu* 1297, 1299, *-falua* 1307, *-folua* 1312/15 (kétszer), 1315, 1321/23, *Folu-* 1322/24, *-folwa* 1323, *-folu* 1325, *-folua* 1330, *-falua* 1334, *-folud-* 1335, *-folua* 1336, 1337, *-falua* 1337, *-folua* 1338, 1342, 1343, *-folwa* 1346 (kétszer), *-folua* 1347, *-falu* 1347, *-folwa* 1348, *-folua* 1350 (háromszor), 1351, *-falua* 1353, *-folu* 1353, *-folua* 1353, 1355, *-falu* 1355, 1356, *-folua* 1358, *-falua* 1347/58, 1359, *-folua* (kétszer), *-falu* 1359 (ua. okl.), *-falu* 1363, *-falw* 1366, *-falua* 1367, 1368 (háromszor), *falu* 1368 (háromszor), *-folua* 1368, *-falua* 1369, 1373, *-folua* 1373 (kétszer), *-falw* 1374, *-falu* 1375, *-folua* 1376, 1379, *-falua* 1379, *-falu* 1381 (kétszer), *-falou* 1384, *-falua* 1385 (háromszor), *-falu* 1388, *-falua* 1390, 1392, *Falu-* 1393, *-falva* 1396, *-falwa* 1397, *-falw-* 1399, *-falua* 1400/03, ... (a-val), *-folua* 1411, ... (a val), *-folwa* 1428, ... (a-val), *-folwa* 1476, ... (a-val); ... *folnagy* PPB. | galamb és szárm.: *Golombus* 1210, 1240 k., *Golombuk* 1265, *Golomb* 1275, 1280, *Golombos* 1280 k., *Golomb* 1298, *Galomb* 1316, *Galamb-* 1321/24, *Galambos* 1382, *Golomb-* 1224/1389, *Galambos*, *Galambas* 1400 | gyakor: *Gokor-* 1269, *gyakur* 1339, *Gyakar* 1364 | hamis: *homus* HB., *Homus* 1225, *Homus-* 1231/57, *hamus* 1269, *Homos* 1326, *Homus-* 1224/1389, *Hamus* 1391 | haragos: *Horoqus* 1211, *Haragus* 1274, 1337 | hattyas: *Hathias* 1282, *Hothyas* 1282/1365 (többször), *hattyas* 1379, *Hathyas* 1326/1428 | juhár, ihar: *yhör* 1233, *Ihör* 1242, *Ihorda*, *Ihorfa* 1251, *Yhorfa* 1252, *yarfa* 1257, *Ihar* 1257, *Ihorfa* 1258, *Jhör* 1269, 1272,

ihor 1275, *Ihorfa* 1308, 1310, 1327, *Johor* 1330, *jwharfa*,
joharfa 1337, *Jhorfa* 1339, *jhar* 1342, *Ihor*, *Ihorfa* 1347,
Juharfa 1366, *Juhar* 1372, *Jhar* 1380 | *kakas* (*kokas*,
 nagy nyelvtérületen MTsz.): *Cokos* 1218, *Kocos* 1275, 1279,
Kokos 1302, 1308, 1313, 1314, *Kokos*, *Kakas-* 1323, *kocas*
 1325 k., *Kokas* 1329, 1341, 1353, 1363, *Kakas-* 1370, *Kokas*,
Kakas 1371, *Kakas* 1374, *Kokas* 1385, *Kakas* 1391, 1394 |
kalandos: *Colondus* 1211, 1240 k., 1244 k., *kalandus*
 1348, *kaldas* 1380 | *lapu(s)*: *Lopuchus-* 1285, *Lopuhtu*
 1324, *Lapuhus* 1325/32, *Lapuhtu* 1332, *Lapuhus* 1333 |
lator: *Lotur* 1276, *Lator* 1345, ... *Lothor-* 1453 | *mada-*
ras: *Modoros* 1211 (háromszor), 1236/39, 1240 k., *Madaras-*
 1337 | *malom*: *-molna*, *Molun-*, *-molun*, *-molum* stb. *o*-val
 1247—1352, *Malum-* 1353, *-molun*, *-molna*, *Molum-* stb. *o*-val
 1354—1369, *-malun* 1370, *-malon* 1376, *Molon-*, *-molna* stb.
o-val 1377—1405, *Malom-* 1409, ... *molnoth* 1597 | *pap* (*pop*
 Moldva MTsz.): *Pap-* 1239, *Pop-* 1269, *-pop-* 1275, *Pop-* 1290,
 1266/97, 1304, 1316, *Pop* 1335, 1335/42, *Pop-* 1338, *pop*, *pop-*
 1338, 1344, *Pop-* 1349, *Pop* 1370, *Pap* 1381, *Pop-* 1386,
Pap 1389, *pap-* 1390, *-pap* 1405, stb. *a*-val, kivéve egy ártírt
 oklevélbeli adatot: *pop-* 1303/1422 | *paraszt* (*poroszt* Moldva
 MTsz.): *Parozth*, *Parazth* 1291, *Parazth-* 1324 | *parlag*:
parlac, *altalparlac* 1258, *porloga* 1265, *-porog* 1268, *Porlog-*
 1271, *-parlak* 1318, *parlag* 1320, *-porlog* 1323, *-parlag*
 1324, *Porlogh* 1332, *Parlagh* 1332, *Parlagy* 1335, *porlog*
 1339, *Parlag-*, *Porlog-* 1320/55 (ua. okl.), *-parlaga* 1363,
 1383, *parlag* 1389 (vö. *purlog* 1238; nb. uo. *hurozt* 'haraszt') |
szabad és szárm.: *Szobodi* 1210 (kétszer), *zoboducha* HB.; *Sar-*
zabady 1249 (Cs. III. 344), *Zobodozow* 1282, *Zobody* 1282,
Zabadi 1314, 1318, *Zobody* 1318/20, 1326, *Zabodlok* 1326,
Zabadi 1329, stb. *a*-val | *szabó*: *Zobov* 1271, *Zobou* 1292,
Zabou 1349, *Zabo* 1383 | *száraz*: *Zaroz-* 1227, 122, *Za-*
raz- 1256, *Zaroz-* 1265, *Zarraz-*, *Zarroz-* 1295, *Zaras-*
 1266/97, *Scaraz-* 1299, stb. *a*-val | *szarv(as)*: *Zoruos-* 1277,
Zorwos- 1291, *-zarw* 1356, *Scaruas-* 1357, *Zorw-* 1347/64,
Zaru- 1365, *Zarwas-* 1367, *Zorw-* 1376, *Zaruas-* 1387,
Zaru- 1389 (kétszer), *Zarwas-* 1390 (kétszer) | *tagadó*:
Thogodou 1211, *Tagodo* 1288, *Tagado-* 1309, *Thogodou*
 1323, *Tagado* 1326, *Thagadou* 1341 | *takaró*: *Thocorou*
 1211, *Takaro* 1369 | *-tava*: *thouua*, *Posuntoua* 1211 (a fogal-
 mazványban: *Posontaua* NyK. XXXIV. 399), *-toa* 1231, 1240
 k., *-tova* 1256, *-touua* 1283, *-tauara* 1285, *-towa* 1299/1300,
-towa, *-towa* 1322/24, *-towa*, *-toa* 1325/32, *-towa*, *-thoa* 1333,
-thoua 1344, *-taua* 1367, *-tawa*, *-taua-* 1371, *-towa* 1381,
 1382, *-tawa* 1386, *-thowa* 1338/95, *-thawa* 1406, stb. *a*-val |

varjú: *Worre-* 1265, *woryou-* 1341, *Worrew-* 1342, *Voryu* 1346, *Waryu* 1347, *Varyu* 1355, *Woryu* 1356, *Varyw* 1358, *Varyu-* 1398 | *varsa* (*vorsá* Szlavónia MTsz.): *Varsa* 1211, *Varsa-* 1252, *worsa* 1356 | *zab:* *Zob-* 1271, *Zab* 1304, 1386.

XIV. sz.: apró(d): *Oprod* 1300, *Aprod* 1319, *Oprod* 1323, 1324, *Aprod* 1333, *Aprod* 1338, *Aprod* 1339, *Aprod* 1342, *Pro-* 1281/1347, *Aprod* 1348, *Pro-* 1354, *Aprod* 1358, *Aprod* 1360, 1367, 1371, 1378, 1394, ... *Opro-* 1304/1464 | *babos:* *Babus* 1335, *Bobos* 1387 | *barkóca:* *borchowcha* 1343, *Borcolcha* 1372, *Barkolcha* 1378 (vö. *Burcolcha* 1257) | *barna:* *Borna* 1349, *barna* 1359, 1391 | *darab*(os) (*dorób* Szlavónia MTsz.): *dorobus* 1305, *Darabus* 1335, 1369, 1378, 1385, *Darab* 1270/1387, *Darabus* 1390 | *darvas:* *doruos-* 1367, *Daruas-* 1368, *Daruas* 1382 | *fiatal:* *fyotol*, *-fyotol* 1302, *fyatal* 1361 | *fogas:* *fogos* 1301, *Fogos* 1325, *Fogas* 1327, 1357, 1379, 1380, 1388, 1397, 1400 | *gyalog:* *-gyalug-* 1320, *golug-* 1338, 1340, *Gyalug* 1371, *Gyalug-* 1340/85 | *kalló* (*kolló* Bereg m. MTsz.): *korlow* 1340, *korlo* 1342, *kallo* 1345, *-kallou* 1349, *Corlou* 1367 | *kopasz:* *Kopoz* 1312, 1324, 1318/26, 1327, 1333, *Kupaz* 1358, *Kopaz* 1359, 1370, 1371, 1398 | *oldal*(as): *oldol-* 1347, *Oldol-* 1347/66, *-odalya* 1376, *Oldalas* 1398 | *ordas* (*ordos* Udvarhely m, Moldva MTsz.): *Ordos* 1334, *Ordas* 1338, 1347, *ordas* 1350, *Ordas* 1356, 1373, 1381, ... *ordos* 1667 | *pagony:* *Pogun* 1338, *Pagun* 1359 | *patkó*(s): *Pothkow* 1342, *Pathko* 1355, *Pathkos* 1388.

Első értekezésemben azt mondtam: «A rövid hangot jelölő *a* betű a latinban és, mint láttuk, a magyarban is, általában az illabiális *á* hang jelölésére szolgált; ha tehát az *o* betű ezzel az *a*-val váltogatták, valószínű, hogy az *o* betű nem a mai zárt *o* hangot jelölte, legalább nem mindig, hanem olyan hangot kellett jelölnie, a mely az *á*-hoz közelebb állott» (Nyr. XXIV. 193).

Akkor még nem ismertem annyi adatot, mint most, és nem láthattam a váltakozásnak sem az arányát, sem az időrendjét. A fönnebb elősorolt váltakozások nem erősítik meg akkori következtetésemet, s most az a meggyőződésem, hogy ezekből az *o* betű hangértékére nézve semmit sem lehet következtetni. Semmi sem mutat bennük arra, hogy az *o* meg

az *a* betű ugyanannak a hangnak a jele lett volna. Azokról az *o* ~ *a* betűváltakozásokról, a melyeket nagyobb időköz választ el egymástól, nem is szólok, mert azok legkevésbé sem alkalmasak az én régibb föltevésém támogatására. Az egykorú vagy majdnem egykorú váltakozások is csak látszólag érnek többet, mert nyelvjárási változatok jelei lehetnek. Azok a gyér *o* ~ *a*-k, a melyek egyazon oklevélben fordulnak elő, szintén nem nyomnak a latban semmit, mert hiszen ma is megesik, hogy ugyanaz az író egyszer *nyugot*-ot, másszor *nyugat*-ot ír.

Nem az *o*, hanem az *a* betű hangértékét lehet azokból a váltakozásokból kikövetkeztetni. Kétségtelen dolog, hogy ha a mai *o* hang előzőjét a XI.—XIV. században *o* betűvel találjuk írva (l. fönnebb a 3—5. lapon levő példákat), az az *o* betű — legalább az esetek legnagyobb részében — *o* hangot jelölt. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy történt *o* > *â* hangfejlődés, csak az a kérdés, hogy milyen mértékben. Ennélfogva ha mai *â* hanggal szemben a XI.—XIV. században *o* betűt találunk, meg kell engednünk, hogy ez legalább kisebb-nagyobb részében az eseteknek *o* hangot jelölt. Ilyen hangértékű lehetett az *o* betű részben azokban a szavakban is, a melyekben *a* betűt is találunk helyette. Minthogy pedig az *o* hangnak közvetlen követője az *â* volt, kétségkívül ezt jelölte az *o* betű mellett előforduló *a* betű, kivéve talán az *â*-hangzós szótag előttit. Ez volt tehát az *a* betűnek másik hangértéke.

IV.

Menjünk tovább. A Halotti Beszéd után következő két összefüggő nyelvemlékünkben ezeket az *o* ~ *a* betűváltakozásokat találjuk :

GyulGl.: *halalanoch, walacnok, walaknok* (kétszer) ~ *ascunac, fanach, varasanac, tonohuananac* | *koorsagbon* ~ *tonosagaban*.

KT.: *wala, uagu[n], wagun* ~ *volo* ('való'), *uog* | *maradhasun, mulhas* . . . ~ *tudhotiuc* | *leannac* ~ *wylagnoc, angol[u]cnoc, leannoc, keralucnoc* (kétszer), *[a]ngolucnoc* (kétszer), *oznoc, fugadotianoc, asscu[n]noc, pukul[n]oc* | *tamadatia, aradatia* ~ *fugadotianoc, mogzotbele[v]* | *[ma]lostval* ~ *scovol* | *allata* ~ *sirotiatu[c]*.

Mikor első értekezésemet írtam, a GyulGl. még nem voltak fölfödözve. A KT.-ben szemet szűrt nekem a *-vel* és a *-nek*

rag mélyhangú párjának *-vol* és *-noc* írása, s a ragok és a képzők magánhangzóinak ismeretes szabályos megfeleléséből azt következtettem, hogy a *-vol* és a *-noc* ragot így kell olvasnunk: *-vâl* és *-nâk*, tehát ezek kétségtelen bizonyosságai annak, hogy az *o* betűt az *â* hang jelölésére is használták (Nyr. XXIV. 196—197).*)

Akkori következtetésem helyességéről most is teljesen meg vagyok győződve. A magánhangzó-illeszkedésben mindenütt, a hol megvan, szabályosságot látunk. Az illeszkedő hang helyébe mindig a megfelelő (t. i. a függőleges nyelvállás, az ajakállás és az időmérték tekintetében megfelelő) hang lép, ha megvan; ha pedig nincsen meg, akkor a hozzája legközelebb álló. Ez a lényegéhez tartozik az illeszkedésnek. A *-vel* és a *-nek* rag magánhangzója nyílt *e*; nyíltnek van jelölve a Bécsi- és a Müncheni-kódexben is, és hogy annakelőtte valamikor zárt *ë* lett volna, annak a föltevésére éppenséggel semmi ok sincsen. A *-vel*-t már az Árpádok korában illeszkedve találjuk (*halalaa* HB.), a *-nek*-et a XIV. század elején (GyulGl., I. fönt), tehát ezt is abban a korban, mikor a nyílt *e*-nek pontos megfelelője, az illab. *â* valószínűleg még sokkal általánosabban megvolt, mint mai napság. E szerint első illeszkedett alakjuk nyilván *-vâl* és *-nâk* volt, s ebből lett a későbbi *-vâl* és *-nâk*. Talán nem csatlódom, ha a KT. *-vol* ~ *-val* és *-noc* ~ *-nac* írásában ennek az átmenetnek a nyomait látom. Az *a*-betűs alakok a régibbek, az *o*-betűsek az újabbak; minthogy pedig a *-vol* és a *-noc* minden bizonynnyal *-vâl*- és *-nâk*-nak hangzott, a *-val*-t és a *-nac*-ot valószínűleg *-vâl*- és *-nâk*-nak ejtették. (Természetesen korántsem

*) Értekezésem fölolvassása után SIMONYI közölte velem, hogy a NyK.-nek már kinyomtatott és legközelebb megjelenendő füzetében a KT. *-vol* és *-noc* írása alapján ő is azt a nézetét fejezi ki, hogy az Árpádok korában az *o* betűvel *â* hangot is jelöltek (I. Nyr. XXIV. 196, jegyzet). A NyK. XXV. k. 48. lapján azt mondja: «A *-nek* és *-vel* ragok mélyhangú párja itt *-noc* és *-vol*. Vajjon lehet-e ezeket *o*-val olvasni? akkor a magash. alakokat így kellene képzelnünk: *-nêk*, *-vêl*, holott tudjuk, hogy eredetileg így ejtették: *nêhêm*, *vêlem*. Úgy látszik, a *-noc* és *-vol* írás *-nak* és *-val* ejtést jelölt, tehát az Árpádok korában az *o* betű nemcsak *o*, hanem *a* hangot is jelölt, s ezen kétértelműség elhárítására alkalmazták az *a* hangra az *a* betűt».

vonom kétségbe annak a lehetőségét, hogy az *a*-betűs alakok hangzása *-vâl* és *-nâk* is lehetett.)

A bizonyítékok közül nem kell kirekeszteniünk a KT.-nek azokat a szavait sem, a melyekben a *-noc* ragot *á*-hangzós szótag előzi meg (*wylagnoc, leannoc, fugadotianoc*). Dunán túl s részben a Csallóközben és a Mátyusföldén is az *á*-hangzós után következő szótagban *â* helyett *o*-t vagy *â*-t (BALASSA J. A m. nyelvjár. oszt. és jell. 122), továbbá Szilváson és vidékén (Nyitra m.) és Fogarasban *o*-t (Nyr. XXI. 171; XLII. 108) ejtenek, pl. *Pápo, sárگو, fânok, házbo* v. *Páppâ* stb. De a fönnebb idézett szavakban aligha szabad ezt a jelenséget keresnünk, mert 1. a KT.-ben az *o*-betűs ragok nemcsak *á*-hangzós szótag után állanak; 2. viszont uo. *á*-hangzós szótag után is következik *a*-betűs rag (*leannac*); 3. az *á*-hangzós szótag utáni *â* > *o* hangváltozásnak régi volta nincs kimutatva, s hogy a XI.—XIV. században meglett volna akár csak valamely részén is a magyar nyelvterületnek, annak nincsen semmi nyoma. E szerint mármost az *o* betű *â*-hangértékének a KT.-ben levő bizonyítékaihoz hozzácsatolhatjuk a GyulGl.-nak *-noch, -nok* és *-bon* ragját is, noha *á*-hangzós szótag van előttük. A *-bon* magánhangzójára nézve mindaz áll, a mit fönnebb a másik kettőéről mondtam.

Az eredmény tehát az a kétségbevonhatatlan tény, hogy két egymástól teljesen független XIV. századbeli nyelvemlékünkben vannak *o* betűk, a melyekkel *â* hangot jelöltek. Hogy pedig ez a hangjelölés nemcsak az imént említett esetekre szorítkozott, azt a következő adatok bizonyítják:

1. *o* betű vagy *o* ~ *a* betűváltakozás az átadó nyelv illab. *â*-jával szemben:

Alap (ma Alsó-A., Rét-A. helységek, Felső-, Közép-, Püspök-A. puszták) < tör. *alp, alip* 'held': *oluphelrea* 1055, *Oluptulma* ANON. cap. 8. 10. 14. 15.; *Olup* 1235 k., *Olop* 1352, *Alaph* 1360, *Zentpeterolup* 1361, *Alap* 1364, 1376, 1395 (Cs. III. 316, 544) (MELICH: NyK. XXXV. 123) | Albert < ném. *Albert: Olbert* XIII. sz.-i oklevelekben (MELICH: NyK. XXXV. 123) | *Amadeus*, vö. lat. *amare: Amadeus* 1163 (MELICH: NyK. XXXV. 122); *Omodaeus* 1292, *Omodaei* 1295, *Omodei* 1307, *Omodeus* 1310 (FRANKL V. A nádori és országbírói hivatal 80, 81), *Omodey* 1318/20 | *Ambrus*, vö. szlov. cseh *Ambrož*, lat. *Ambrosius* (M₂. 153): ? *Ombreus* 1211, *Ombruus* 1240 k. | asszony < oszét *aysin*

(MUNKÁCSI, ÁKE. I. 146): *ahchyt* 1150, *achscin* HB., *Asscun*, *Ohzyn-*, *Ohsun-* 1240 k., *ascunnac* GyulGI., *asscu[n]noc*, *asun[a]-huz*, *asscu[n]* KT., *Azun-* 1307, *Azzun* 1309, stb. (a-val). *Ozun-* 1268/1347 | *Balaton* < szl. **blatyn* (MELICH: MNyv. VI. 443): *bolatin*, *balatin* 1055, *Bolatin* 1157 (Nyr. XXIV. 154), *bolotun* ANON. cap. 49., *Bolotin*, *Bolotun* 1211 (NyK. XXXIV. 395), *Balatyn* 1135/XIII. sz. köz. (Nyr. XXIV. 154), *Bolotum* 1282 k. (KÉZAI) | *Baranya* < szl. *brana*: *boronam*, *borona* ANON. cap. 37. 47., *Barona* 1221 (VReg.), *Brana* 1227, *Borona* 1257 (GOMBÓCZ-MELICH: MNyv. VIII. 292), *Barana* 1264 | *barom* < tör. **barym* (G. 41): *Borumlok* 1256, *bormuc* KT., *Borumlak* 1338, *Borum-* 1386 | *Fancsal*, vö. ol. *fanciullo*, *räto-rom*. *Fancello*: *Fancel* 1055, *Fanzal* 1137, 1138, *Fonsol* 1086, XIII. sz., *Fonsol* (II. Béla bakonybéli ítéletlevelében) (MELICH: NyK. XXXV. 116; M., 168) | *haraszt* (és szárm.) < szl. *hrast*, *chrast*: *Horosth* 1225, *horost* 1227; *chrast*, *crastfa* 1228 k. (NyK. XXXV. 121), *horozta*, *-charasta* 1231, *Hurozt* 1238, *Harasty* 120 k., *horost* 1257, *harast* 1258, *harastfa* 1263, *horozth* 1267; *Horozt* 1268 (Cs. III. 501), *Harasty* 1268, *-harazta* 1269, *horost* 1269, *Horost* 1270, *harozt* 1271, *harast* 1280; *Harazti* 1284 (MNYv. IX. 132), *Harazthy* 1294, *-harastha* 1296, *Harazthfa* 1299, *-horozth* 1285/1334 | *határ* (és szárm.) < ném. *hattert* (LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsn. u. Lehnw. 129): *-hatar* 1240, *-hatara* 1240, *-hatar*, *Hatarus-* 1265, *-hatar* 1291, stb. a-val, de: *hotar* 1095/XII—XIII. sz. (kétszer), 1239 (a *mégye-határ* czímszó alatt) | *kapu* < tör. **kapuγ* (G. 90): *Cvcopu* 1216/30, *Copou* 1288, *kopu* 1319/22, *Kapurew* 1344, *kapu* 1347 | *Ladomér* < szl. *Wladimir* (HFK. 406): *Lodomer*, *Lodomeriensis*, *Lodomeriam* és *Lodomeriensis* ANON. cap. 11.; *Ladamér* 1235 k. (Cs. III. 506); *Lodomyrfolwa* 1296 (a *falv* czímszó alatt) | *Lapincs* folyó, neve 865-ben *Labenza* és ma németül *Lafnitz* (HFK. 449): *loponsu* ANON. cap. 48. 49., *Loponch* 1257, 1263 (MELICH: NyK. XXXV. 122) | *major* < ném. *meier* (vö. osztr.-bajor *màis*, szepess. *mager*) v. szl. *majer*, *major*, *majur* (LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsn. u. Lehnw. 172): *moyur* 1332, *Moyorhele* 1359, *Mayor* 1364 | *Majtény* < ném. *Machtin* szn.: *Mochtin* 1332—37, *Mahtyn* 1387 (MELICH: MNyv. II. 57—58) | *Marton*, vö. szl. *Martin*, lat. *Martinus* (MELICH: NyK. XXXV. 123; M., 194): *Mortun* 1211, 1240 k. (háromszor), 1247, *mortun* 1135/XIII. sz. köz., *Mortun-* 1270, *Mortun* 1299, *-marton* 1339, *Morthun* 1342, *-martun* 1347, *Marton-*, *Morton* 1358, *-marton* 1376, *Morton-* 1377 | *olasz* (és szárm.) < szl. **ulasi*, **ulasi* (MELICH: MNyv. V. 433; VI. 16): *uloz* 1181, *Oloz* 1257, *Olozy* 1258, *Olazy* 1349/51 | *Radvány* < szl. *Radovan* (dalmát okl.-ben 1070: *Radananus*): *Rodowan* 1137 (nem ered. okl.), *Rodoan* (II. Béla ba-

konybéli ítéletlevelében), 1086/XIII. sz. (M₂. 125; Nyr. XXXII. 412); *Rodoan* 1211 (NyK. XXXIV. 412); *Rodoan*, *Roduan* 1252, *Rodvan* 1260, *Radowan* 1267, *Rodouan* 1268, *Roduan* 1300, *Radwan* 1341 (Cs. III. 511, 556) | *Salamon*, vö. cseh *Šalomon*, lat. *Salomon*: *Salomoni rex* (Salamon király pénzein), *Salomon* 1141–61, *Solomun* 1186 (M₂. 204) | *sarló* (és szárm.) < tör. **a*-hangzós alakból (G. 114, 140): *Sorlous* 1109, *Sorlow* 1295, *Kyussarlou* 1347, *Sarlou* 1353, *Sarlow* 1355 | *Szala* < ném. *Sala*: *Zala* 1141–61, *Sala* 1166, *Zola* (III. Béla kora) (MELICH: NyK. XXXV. 123; M₂. 149) | *tanú* < tör. **tanur* (G. 140): *tonosagaban* GyulGl. | *tar* < tör. **tar* (G. 140): *Thorku*, *Thorkueley* 1315, *Tharkw* 1347 | *tarló* < tör. **tarlay* (G. 127, 140): *Beseneuthorlou* 1234, *Vrmandtorloa* 1233/1345, *Kender-torlou* 1294/1367, *Nadtarla* 1381, *Tarloufalua* 1385.

Ezek közt vannak régiebb és vannak újabb átvételek. A régiebbről egész határozottsággal s a fönnbbiekről (9–16. l.) szerint az újabbakról is legalább nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy illab. *a*-val kerültek át a magyar nyelvbe. Mai *á* hangjuk ennek az illab. *a*-nak az utódja. Az a kérdés mármost, hogy közvetlen utódja-e. Az egykori illab. *a* és a mai *á* közé eső időnek egy részében *o* betűvel találjuk a hangot jelölve. Ha ezt a betűt az *o* hang jelének vesszük, akkor vagy *a* > *o* > *á*, vagy *a* > *á* > *o* > *á* hangfejlődést kell föltennünk. Egyik sem valószínű, mégpedig azért nem, mert a fönnbbről (9–15. l.) idézett illab. *a*-hangzós szavak története azt mutatja, hogy ennek a hangnak közvetlen utódja nem az *o*, hanem az *á* hang volt, és ez a hang élt tovább és él mind e mai napig. Hozzátehetem még azt is, hogy a mely esetekben (későbbi időben) *á* > *o* hangváltozás történt, azokban ez az *o* meg is maradt és nem változott vissza *á*-vá (vö. *po-gány*, *Magdolna*, *Borbála*, *Ágota*, *Pongrácz*, *rovás*, *portéka*, *orgona*, *Olt* stb.*) Ennél fogva az átadó nyelv illab. *a* hangjával szemben álló *o* betűt az *á* hang jelének kell tartanunk. Nem mondom, hogy okvetlenül egytől-egyig valamennyi példában; mert elvégre nem lehetetlen, hogy a hangfejlődés egyes esetekben itt-ott már az Árpádok korában tovább haladt, vagyis az *á*-ból *o* lett, és ezt jelölheti az *o* betű. Megengedem, hogy igaza lehet

*) A későbbi korban történt *á* > *o* hangfejlődésre nézve l. NyK. XXXV. 126 (MELICH).

annak, a ki pl. az *Olbert*-et, *Ombruus*-t *Olbert*-nek, *Ombrus*-nak olvassa; de remélem, ő is megengedi, hogy ezt a hangváltozást minden egyes esetben mégsem lehet föltenni. (Abban az esetben is, ha egyik-másik szónak csakugyan volt ilyen *o*-hangzós változata, azt tartom, hogy a mai *á*-hangzós nem ennek az utódja; vagyis ha pl. az egykori *Albert*-ből, *Ámbrus*-ból lett *Álbert*, *Ámbrus* mellett volt is nyelvjárási *Olbert*, *Ombrus* változat, a nyelvterület legnagyobb részén az *Álbert*, *Ámbrus* élt tovább és él ma is.)

2. *o* betű vagy *o* ~ *a* betűváltakozás a görögbetűs írás *α*-jával szemben:

Taksony és Tas: KONSTANTINOS PORPH.-nál Τόσις és Τασής (HFK. 128): *Tocsun*, *Thocsun* ANON. cap. 55. 57.; terra *Toxun* 1281 (Cs. I. 35), *Tocsun* KÉZAI (HFK. 481) és *Tosu*, *Thosu* ANON. cap. 6. 21. stb. (vö. Nyr. XXIV. 195; NyK. XXV. 273; XXXV. 120) | ? magyar: KONSTANTINOS PORPH.-nál Μαζάπος (HFK. 115; a. m. 'magyar?'): *mogerii*, *hetumoger*, *Dentumoger* ANON. bevez., cap. 1. 3. 5. 7. stb.; *Mogorsciget* 1225, *Mogorreuu* 1288/1357, *Mogiorfolu* 1230/83, *Magyarmezev* 1275, *Mogyorfolu* 1283, *Magorfolu* 1286, *Maghor* 1323, *Magar* 1329, *Magyar* 1333, stb. *a*-val (vö. NyK. XXV. 273; XXXV. 117; DARKÓ J. A magyarokra vonatk. népnevek a bizánczi íróknál 55.)* | *Haram* (vár és vármegye): görög íróknál χαραμ: *castrum horom* ANON. cap. 44., *Horom* 1239, *Haram* XIV. száz. (Túróczinál: *haram*); ez a szó az előbbi pontba is tartozik, mert eredetije — mint már SZABÓ KÁROLY megjegyezte — a szl. *chram* (MELICH: NyK. XXXV. 117) | *Fadd*: παταδι 1109. okl. (MNyv. VI. 152): *fotudi* 1055 (NyK. XXV. 145), *Fotud* 1211 (a *hazug* című alatt és NyK. XXXIV. 397).

Az *α*-val mint az illab. *á* jelével szemben álló *o* betűt az előbb elmondottak szerint szintén az *á* hang jelének kell tartanunk.

3. *o* betű mint eredetibb *á*-ból rövidült hang utódjának a jele: *Micudhotuono*, *Cukenushotuono* 1260 (l. fönt 15. l.). — Ezeknek végső *o* betűjét szintén nem tarthatjuk egyébnek, mint az *á* hang jelének.

*) Az arab írók *madžyarijje* szavára (HFK. 145) azért nem hivatkozom, mert az első és a második szótag magánhangzója nincs megjelölve.

Mindez azt bizonyítja, hogy az *â* hangnak *o* betűvel írása nemcsak a GyulGl. és a KT. írójának egyéni sajátja volt, hanem írták így mások is, mégpedig nemcsak a XIV., hanem már a megelőző századokban is.

Ezek után talán nem fog nagy merészségnek tetszeni, ha némely *o* betű hangértékére nézve következtetést vonok az ilyen váltakozásokból is:

(sz a k a d á t) *zakadat* 1055 (kétszer), *Zacadat* 1211, *Sca-kadat* 1268, *Zakadath* 1274, *Zacadat* 1275, *Sakadath* 1284, *Zakadath* 1293 ~ (sz a k a s z t j a) *zocoztia* HB. | (h a l á s z) *halaz* 1193, *Halazu*[t] 1231; *Halas* 1235 k. (Cs. III. 501), 1240 k. (a *halas* címűszó alatt), *Halaz* 1244/71, *Halasz* 1245, *Halaz* 1254, 1256, 1283, 1293, *Halazteluk* 1293, *Halaz* 1293, 1297; (halászi) *Halazy* 1231; *Halasci* 1291 (Cs. III. 330) ~ (h a l a s) *Holostou* 1269, *Holosthow* 1283 | (h a l á l és szárm.) *Halaldí* 1152; *Halald*, *Halalud* 1211 (NyK. XXXV. 406); *halal nec* (kétszer), *halalaa*, *halalut* HB., *halalanoch* GyulGl. ~ (h a l o t t) *Holutuuag* 1214, *HolutWag* 1223, *Holuthwag* 1251/81, *Holuth* 1299 (*Holuth* 1422) (a *holt* címűszó alatt) | (v a l á k) *walacnok*, *walaknok* (kétszer) GyulGl. ~ (v a l a, v a l ó) *vola* (kétszer), *uola*, *uolov* HB.

Ha áll az, hogy az Árpádok korában az *â*—*á* helyetti *â*—*á* ejtés a mainál sokkal általánosabb volt, akkor föl lehet tenni, hogy a *zocozt*-, mind a két *hol*- és a *vol*-, *uol*-szavakban az *o* betű az *â* hangnak a jele volt, mert kétségtelen dolog, hogy az *â*-hangzós szótag előtti nem eredeti illab. *â*-nak közvetlen előzője csakis *â* lehetett.*)

Száz szónak is egy a vége: a XI.—XIV. században az *o* betűt nemcsak az *o*, hanem az *â* hang jelölésére is használták. Ennek az a magyarázata, hogy a latinbetűs írás első alkalmazói-nak latin kiejtése, vagyis a római katolikus egyházi kiejtés az olaszországi vulgáris latin kiejtésben gyökerezett, a vulgáris latinságnak pedig kétféle rövid *o*-ja volt: zárt és nyílt (vö. MEYER-LÜBKE, Gramm. der rom. Spr. I. 52, 53), s a nyílt *o* és az *â* hang közel áll egymáshoz.**)

*) Talán a fönnebbi esetek közé tartozik: (-alja) *-alia*, *-alya* 1225—(mindig *a*-val) ~ (al-) *Ol*- 1249—1356, *Olso*- (utoljára) 1394, t. i. ha *-alia*, *-alya* azért van mindig *a*-val írva, mert az *-alján*, *-alját*, *-aljár*a-féle alakokból való elvonás következtében *-aljá*-nak hangzott.

***) Vö. NyK. XXVII. 252. — Tanúja voltam egyszer annak, hogy

V.

Az előbbi fejezetben elmondottakból az a tanulság, hogy nem szabad vakon bízni az *o* betűben, vagyis nem szabad mindig *o*-nak olvasni. Ki tudja, hány *á* hang rejtőzködik az *o* betű mögött! De viszont a másik szélsőségtől is óvakodni kell, t. i. pusztán a XV.—XX. századbeli közmagyar *á* hangra támaszkodva nem szabad a XI.—XIV. századbeli *o* betűnek *á* hangértéket tulajdonítani.

Melyik *o* betűt olvassuk hát *o*-nak, melyiket *á*-nak?

Azt lehetne talán általános szabályul fölláztatni, hogy ha az *o*-val írás a XV. században is vagy még későbbben is előfordul, vagy ha a közmagyar *á* helyén itt-ott ma is *o*-t ejtenek, akkor a XI.—XIV. századbeli *o* betűt *o*-nak lehet olvasni, hacsak nincsen valami nyomós ellenbizonyíték. Arra az ellenvetésre, hogy a későbbi szórványos *o*-ból — ha ugyan nem újabb keletű — a korábbi századokra nézve is csak szórványos vagy legföllebb részleges előfordulást szabad következtetni, az lehetne a felelet, hogy itt bizonyosságról úgysem lehet szó, hanem csak valószínűségről.

A másik fogantyú a szavak eredete lehetne.

Az eredeti magyar szavak *á* hangjainak Gombocz megállapítása szerint (NyK. XXXIX. 229—274) négyféle finnugor alapnyelvi előzőjük volt. A XI.—XIV. században előforduló (*o*-val vagy *o* ~ *a*-val írt) szavak részint az *á*-, részint az *o*-, részint az *u*-hangsorba tartoznak.

1. Az *á*-hangsorba tartozik: *ad*, *al*-, *gyalog*, *hal* (fn.), *vad*, *varjú*. Mind a hatot *o*-val is, *a*-val is találjuk írva. Ha a rokon nyelvek tanúskodása a kérdés eldöntésénél latba eshetik, akkor ezeknek *o*-val írt alakjait *á*-val lehet olvasni.

2. Az *o*-hangsorba tartozik: *az*, *tava*-, *hal*- (ige), *val*-. Az első csak *o*-val írva fordul elő (HB., GyulGl., KT.) | *tava*- a XIV. század második feléig *o*-val; az első *a*-betűs alak 1367-ből

egy finn ember magyarok előtt több ízben kimondta az *ukko* (nyílt *o*) szót, s azok így mondták utána: *ukiká*. MUNKÁCSI és KANNISTO vogul hangjelölésének egybevetéséből kiviláglik, hogy az előbbi a nyílt *o* hangot *á*-nak hallotta.

való, de *o*-s alak még PPB.-ban is található | *hal-* és *val-ra* nézve l. a fönnebb (30. l.) mondottakat; hozzá: *o*-val írt alakok a XVI. században és *o* hang bizonyos helyzetben még ma is (*volt, volna, holt-*). Tehát az első kettőnek régibb írása megfelelne az eredetüknek; de a két utóbbinál ellenmondó adatok is vannak.

3. Az *u*-hangsorba tartozik: *had, hat*, a melyek csak *o*-val írva fordulnak elő (így még a Vitk.-k.-ben is); továbbá *kall-*, a melyet *o*-val is, *a*-val is találunk írva. De ugyanebbe a csoportba tartozik két olyan szó is, a mely csak *a*-val írva fordul elő: *fa* és *hall*. Az első háromnak az eredete az *o* betűnek *o* hangértéke mellett szól, de a két utóbbinak az írása és az eredete között ellentét van.

Tehát — ha ugyan egyáltalában szabad a finnugor alapnyelvi hangállapotból a XI.—XIV. századbéli magyar hangállapotra következtetni — az eredmény az, hogy az *o* betűnek a hangértéke hat szóban *â*, öt szóban *o* lehet, kettőben pedig kétséges.

A török jövevényszavak közül az *Alap, barom, kapu, sarló, tar* és *tarló* régi írott alakjának *o* betűjéről már fönnebb (28. l.) valószínűvé iparkodtam tenni, hogy a hangértéke *â* volt. Az *apró(d)* szó *â*-ja eredetibb *o*-ból fejlődött (**opray* G. 37, 148), ennél fogva a következő adatokban: *Oprosir* 1304/1464, *Oprod* 1300, 1323, 1324 stb. a szókezdő *o* betűt *o*-nak lehet olvasni.

Ném et jövevényszó — olyan, a melyben az eredeti *o*-nak megfelelő hang *o*-val van írva — csak kettő fordul elő, t. i. *bak* és *lator* (< kfn. *boc, loter*, LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsn. u. Lehnw. 63, 167): *Boch* [a. m. 'bak'?] 1240 k., *Bokfya* 1312/15, *Bok* 1321, 1335, 1337, 1343, *Bokbiz* 1329, *Bokbel* 1357 (később is: *Bok* 1422) | *Lotur* 1276 (később is: *Lothorwar* 1453). Ezeket is *o*-val lehet olvasni.

A latin és az olasz jövevényszavakkal nincsen dolgunk, mert azoknak az *o*-ja*) ma is *o*.

A szláv jövevényszavak *o*-jával szemben a mai köznyelvben részint *â*-t, részint *o*-t találunk. E kétféleségnek az okait

*) A szókezdőt és a szóközépit értem; a szóvégire nézve l. a 34. lapon levő jegyzetet.

még homály borítja. A szóbanforgó korszakban a szláv *o*-nak megfelelő hang legtöbbször *o* betűvel van írva, és e mellett a XIII. század végéig csak nagyon gyéren akad *a* betű; de fontos az, hogy mégis akad (l. fennebb az *o* ~ *a* betűváltakozás példái között a következőket: *Bihar*, *tanya*, *pap*, *szabad*, *patak*, *Tapolca*, *paraszt*, *parlag*). Van azonban olyan szó is, a melyben a szláv *o*-nak megfelelő hang a XII. és a XIII. században többször van *a*-val, mint *o*-val írva, s a XIV.-ben már csakis *a*-val, t. i. szl. *somár* > *Zamard* 1171, *Somardy* 1211 (kétszer), *Somard* uo. (a fogalmazványban: *Somardi*, *Somard*, *Zamad* NyK. XXXIV. 399), *Zamard* 1229, *Samard* 1233, 1240 k., *Zamarvth* 1269, *Zamarwar* 1292 (kétszer), *Zamard* 1292, 1295 (kétszer), *Zamar-kuth* 1336, *Zamartelek* 1357, *Zamarku* 1368. Sőt olyan szavak is vannak, a melyek legrégebb előfordulásuktól kezdve*) mindig *a* betűvel vannak írva. Ilyenek:

szl. *bogat* (bolg. *bogàt*, horv. *Bogat*, M₂. 105; NyK. XXXIX. 35) > *bagat* 1055 («igen gyakori személynév», mondja SZAMOTA NyK. XXV. 145), *Bagath* KÉZAI (M₂. 105) | ? szl. *Komárno* > *Camarum* 1075/XIII. sz., ANON. cap. 15., *Camarum* 1267, 1268, *Kamaron* 1316, *Kamarum* 1343, *Kamarun* 1367, 1368, oppidum *Kamaroniense*, *Kamaron* 1373—83 (l. fennebb 12. l.) | szl. *ponjáva* > *panauuadi* (Ponyvád) 1095/XII.—XIII. sz. (l. fennebb —. l.) | szl. *opat* > *Apat-*, *Apat*, *Apath*, *Apath-*, *apath-* 1211, 1221, 1237, 1240 k., 1263, 1293, 1318/20, 1323 stb.; *apaty*, *Apati*, *Appati*, *Apaty*, *Apathy* 1222, 1230, 1231, 1240 k., 1258, 1266/97, 1275, 1306, 1327 stb. (l. fennebb 11. l.) | szl. *opatica* > *appaccha-* 1256, *Apacha-* 1266/97, *Apacha-* 1270, *Apacha-* 1347 stb. | szl. *sokač* > *Zakac* 1240 k., *Zakach* 1286, 1354 stb. | szl. *okov* > *acones* 1226 k., 1233, 1325/34, *akonem* 1335 stb.

Mindez azt bizonyítja, hogy az *o* > *â* hangváltozás már az Árpádok korában folyamatban volt, és minthogy első nyomát (*bagat*) már 1055-ben találjuk, megindulását a nyelvtörténet előtti korba kell helyeznünk. Azon ugyanis lehet vitatkozni, hogy a legutóbbi példákban (kivéve az *akó*-t) az *a* betű az *â* vagy az *á* hangot (tehát az *o* > *â* > *á* hangfejlődésnek második vagy harmadik állomását) jelölte-e, de hogy az *a* betű akár

*) Egy van köztük, a mely csak egyszer fordul elő.

ezekben, akár egyebütt az *o* hang jele lehessen, azt bizonyára senki sem fogja állítani.*)

Más nyelvek (pl. az angol, a francia, a görög) hangfejlődésének és helyesírásának története arra tanít bennünket, hogy a hangváltozással korántsem jár mindig együtt a betűcsere, hanem a régi írás nagyon sokáig, még évszázadokon át is megmaradhat azután, hogy a régi hangból más lett. De azt mondhatom GOETHÉVEL: «Warum in die Ferne schweifen!» Hiszen mi nálunk is vannak példák arra, hogy az írás a kiejtéstől elmarad. A *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* ragokat a magyarságnak igen nagy vagy talán legnagyobb része *u ü* vagy *ú ü* magánhangzóval (*l*-vel vagy *l* nélkül) mondja, de írni a régi kiejtés szerint *ó ő* betűvel írja. A legtöbb magyar azt mondja: *kezit, eszibe*, — *kiráj, hej*, s ezeket mégis az egykori kiejtés szerint így írja: *kezet, eszébe*, — *király, hely*. Stb.

Mármost vonjuk le a következtetést. Az *o > á* hangfejlődésnek már 1055-ben van nyoma; másrészt láttuk, hogy az *o* betűt a XI.—XIV. században az *á* hang jelölésére is használták. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a toll emberei a hagyományos helyesíráshoz mindenütt és mindenkor szívósan ragaszkodtak, bizvást föltehetjük, hogy a mi eleink helyesírása is részben hagyományos, vagyis az élőbeszédtől elmaradott volt. Nevezetesen föltehetjük azt, hogy az eredeti *o* hanggal szemben álló *o* betűk egy része nem az *o*, hanem a belőle fejlődött *á* hangnak a jele volt. (Erre gondoltam én, midőn fönnebb több ízben a «lehet olvasni» kifejezéssel éltem.)

És most vissza kell térnünk az *a* betűre. Láttuk, hogy jelöltek vele *á* hangot és minden valószínűség szerint illab. *á-t* is. Az *á > á* hangfejlődésre már 1055-ből van adatunk (l. 26. s köv. ll.). Ebből az a tanulság, hogy a következetesen alkalma-

*) Szó végén mindjárt az átvételkor hanghelyettesítés történt, mert akkor a magyarban rövid *o*-ra végződő szavak már nem voltak. Szláv eredetű szavak végén nem is találunk *o* betűt írva; vö. *Chuda* 1198, 1228, *Akana* 1222, *Aena* 1197/1337, *-okna* 1390 (kétszer), *Muchula* 1229, 1258, *Machala* 1252, *machala* 1277, *Borda* 1269, *Scena* 1323, vö. *zenaia* 1055 (< szl. *čudo, okno, močilo, brdo, séno*). — Az olasz *stallo*-ból mindjárt az átvételkor *stálló* lett; így kell olvasnunk az 1291-ben előforduló *Stallo*-t (vö. *Stallou* 1352).